

FITZ JENŐ
GORSIVM-HERCVLIA

*Magyar – Angol
Hungarian – English*

A táci római kori ásatások

1. kiadás: 1960
2. kiadás: 1964
3. kiadás: 1970
4. kiadás: 1975
5. kiadás: 1983
6. kiadás: 1996
7. kiadás: 2003

A borítón: A városkép a forum nyugati sarkától (a szerző felvétele)

A belső címlapon: Gemma, az Ephesosi Artemis istennő, ΕΦΕΣΙΩΝ felirattal
a templum provinciae területéről

On the cover: The view of the town taken from the western corner of the forum
(photograph by the author)

On the title page: Gem, the Goddess Artemis of Ephesos, with the inscription ΕΦΕΣΙΩΝ,
from the area of templum provinciae

FITZ JENŐ

GORSIVM-HERCVLIA

Székesfehérvár
2003

A katalógus megjelenését támogatta / The publication was kindly sponsored by

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma / Ministry of the National Cultural Heritage
Nemzeti Kulturális Alapprogram / National Cultural Fund Program
Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata / The City Council of Székesfehérvár

A Szent István Király Múzeum Közleményei / Bulletin of the King St. Stephen Museum
B. sorozat 53. szám / Serie B. Nr. 53.

HU ISSN 1216 7975

HU ISBN 963 9279 29 3

Sorozatszerkesztő / Series editor

FÜLÖP Gyula

Szerkesztő / Editor

LAKAT Erika

Fordítás / Translation
Christina ROZSNYAI

Fotók / Photos
GELENCSÉR Ferenc

Rajzok / Drawings
MAGULYA Zsuzsa

Geodéziai felmérés az ásatások során készült rajzok felhasználásával / Geodetic surveying by
TÓTH László

© Megjelent a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága – Szent István Király Múzeum
és a Pro Gorsio Alapítvány kiadásában.

FEJÉR MEGYEI MÚZEUMOK
KÖNYVTÁRA
Leltári szám: . . . 47.886. . .

ELŐSZÓ A HETEDIK KIADÁSHOZ

Az első gorsiumi vezető 1960-ban, a rendszeres ásatás harmadik évében jelent meg. Az újabb és újabb kiadások a növekvő forgalomban 5–7 év alatt elkelték, de ennyi idő alatt a folyamatosan előrehaladó ásatások új eredményei is túlhaladták a korábbi kiadásokat. Az olvasó ebben a kiadásban is számos olyan új épülettel, lelettel találkozhat, amely az elmúlt időszakban került elő, de a feltárással kapcsolatos összefoglalás is jelentős módosuláson ment keresztül, ahogy egy töredékes mozaik új részletekkel kiegészülve nemcsak terjedelmében bővült, de mondanivalója is jobban megvilágosodik, addig nem értelmezhető részletek találhatók egymásra.

Az új katalógus elődeitől egy vonatkozásban lényegesen eltér: a 6. kiadás megjelenése óta eltelt hét év nemcsak tovább bővítette Gorsiumról kialakult képünket, de az új eredmények alapvetően megváltoztatták az eddig feltárt jelenségek megítélését is. Gorsiumról az ásatás kezdetekor szinte semmit nem tudtunk. Mint később kiderült, a legkorábbi kutatások 1934–39 között félrevezetőek voltak. Az első összefoglalás – B. Thomas Edittől 1955-ben – egy jelentős nagybirtok központját határozta meg a Sárvíz partján. Az 1958-ban megindult folyamatos feltárások a birtok központjának tekintett *villa* előtt és mellett utcákat találtak: a település nem lehetett majorság, hanem városias településnek bizonyult, a római városokra jellemző utcahálózattal, vízvezetékekkel, csatornákkal. A feltárások előrehaladása során egymás fölött három korszak bontakozott ki. A legelső rétegek egy katonai táborhoz tartoztak a Kr. u. I. század második felében. A második korszak a katonai tábor megszűnésétől, a II. század kezdetétől a III. század közepéig tartott. A nyugatról kelet felé haladó feltárás első korszakában a második periódust a IV. századi épületek alatt össze nem függő falak, az utca vonalát követő épületnyomok, freskókkal gazdagon díszített helyiségek képviselték. A harmadik korszak, jelentős pusztulási réteg fölött, a városias település megújulását mutatta. Az utóbbi időszakban városfalak vették körül a központot. A feltárás megítélésében a problémák akkor kezdődtek, amikor az észak-dél irányú főutcától keletre a középső korszakhoz tartozó nagy csarnokok kerültek elő. Értelmezésük egy városon belül nem volt problémamentes. A különböző elképzelések mellett (katonai ünnepszékek helyszíne, keleti kultusz szentkerülete, stb.) felmerült Theodor Mommsennek, a XIX. század legjelentősebb epigráfusának feltevése is, aki Sárpentelén, két előkerült felirat alapján, a provincia császárkultuszának központját feltételezte. A feliratok, építőanyagként, Gorsiumból kerültek Sárpentelére. A nagy csarnokok és a hozzájuk kapcsolódó további épületeket alapján egyre határozottabb formában úgy tűnt, hogy a kutatás Gorsium II/III. századi városán belül a Mommsen-féle szentkerületre talált. A feltevés nem volt ellentmondások nélküli, a kutatásban nem is talált egyöntetű elfogadásra. A tartománygyűlés székhelye (*concilium provinciae*), amely egyben az istenné nyilvánított császárok szentkerülete is volt, a többi provinciában nem egy városon belül épült fel, és nem tartozott a helyi önkormányzathoz. Központjában Augustus császár, vagy valamennyi istenné vált császár temploma állott. Az utóbbit a szentkerületnek tartott területen nem sikerült megtalálni. A feltárás értelmezésében alapvető változás 1996-ban következett el, amikor a

A feltárt terület légfelvételén / Aerial photograph of the excavated area

templom oszlopsora előkerült – a feltételezett szentkerületen kívül. A templom felfedezése alapvetően megváltoztatta a II/III. századi település értelmezését: nemcsak az addig feltételezett szűk városnegyed tartozott a szentkerülethez, de az ásás központi területén valamennyi Kr. u. 106 és 260 között létrejött, a második korszakhoz tartozó épület is. A vezető előző kiadásaiban leírtak új megfogalmazást kaptak. A II. századi város a szentkerületen kívül, tőle északra, keletre és délre épült fel.

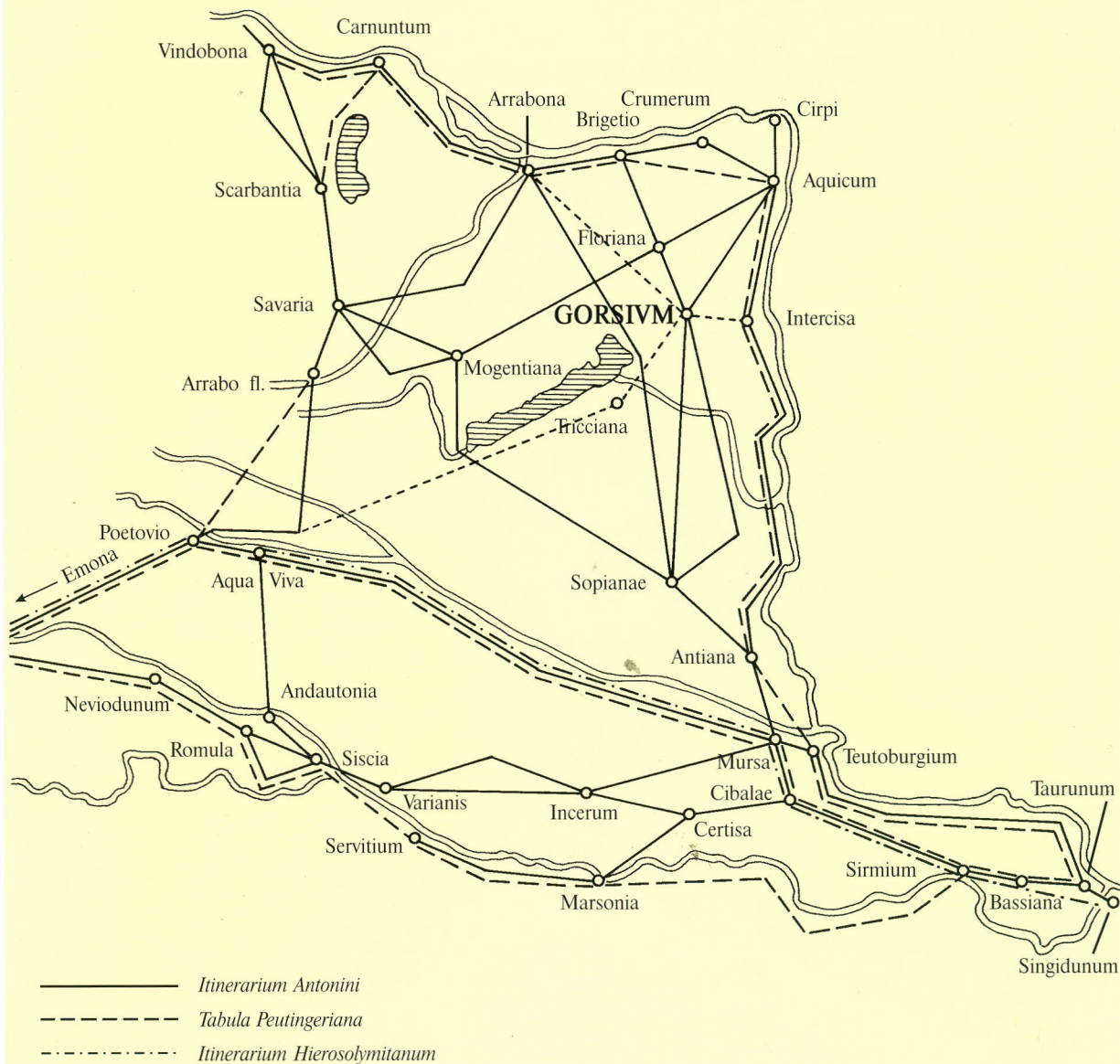
Az előző feldolgozásokkal összehasonlítva nemcsak az értelmezés módosult, de a hangsúly is. Nemcsak azért, mert a feltételezett egy hektár nagyságú szentkerület 9 hektárra bővült, alapvetően megváltozott jelentősége is. A Római Birodalom minden tartományában volt hasonló szentkerület. Ezek egy részének helyét is csak feltételezni lehet. Mások városok, települések alatt megközelíthetetlenek. A teljes feltárás lehetősége jelenleg Gorsiumban adott. Kutatók, az ókori múlt iránt érdeklődők a hatalmas birodalomban végtelen mennyiségű katonai tábornok, települést, várost kereshetnek fel, tanulmányozhatnak. Gorsium igazi jelentőségét a feltárás alatt lévő egyetlen, egészében bemutatható császári szentkerület adja.

A vezető a 2002-ig elért kutatási eredmények alapján kíséri végig a látogatót a Régészeti Park eddig feltárt területén. A mostani összefoglalás ezúttal sem lép fel azzal az igénnyel, hogy véglegesen mondjon erről a nagy, teljes egészében feltárható belső-pannoniai településről. Sőt, a szentkerület új értelmezése az épületek korábbi meghatározásának helyesbítésére további vizsgálatokat, új ásásokat tesz szükségessé. Amit az olvasó itt talál, az a topográfiai kutatásokból, a feltárt felületek és az I. századtól a XVI. századig nyomon kísérhető rétegek vizsgálatából, a mintegy egymillió lelet ismeretéből, valamint a kömlékek elemzéséből formálódó *jelenlegi* kép.

Dionysikus elefántcsont relief
Ivory chest, decorated with a Dionysian scene

Pannonia úthálózata
Road network of Pannonia

AZ EDDIGI KUTATÁSOK

A lelőhely már hosszú idő óta ismert volt, amikor Rómer Flóris, a magyar régészet európai híró úttörője 1866-ban a következőket írta az *Archaeologiai Közleményekben*: «*A hajdan sokat emlegetett Fövenyesi pusztaán jelenleg is sok érmet találnak. A Nyakastáblán, ahol az országút szögellik, mint legemelkedettebb helyen kerestem a római castrumot, amelyre Érdy János figyelmeztetett. Mintegy 30 ölnyire a puszta kanálistól keletre sok árok és gödör látszik, előfordulnak tégladarabok is, de valóban itt volt e maga az erőd, biztosabb adatok hiányában nem merem állítani.*» A Rómer által bejárt és katonai tábornak tartott terület első jelzése csaknem száz évvel korábbi: a II. József császár idejében, 1783-ban készült első katonai felmérés négyszögű falat jelöl, abban a méretben és ott, ahol kétszáz évvel később a városfalak előkerültek.

A földek feltörése és a szőlőültetések során számos római faragott kő, szobor került elő. Az elsőt a XVIII. században találták, köztük a legfontosabbat, amely Septimius Severus templom-helyreállítását említi: erről G. Cattaneo, majd J. F. Miller emlékezett meg, mielőtt Sárpentelére vitték volna a Farádi Vörös család malmának helyreállításához. Az előkerült kövekkel egy évszázadon át a birtokos Zichyek gazdálkodtak, uradalmuk nagylángi, seregélyesi épületeiből bontották ki őket később. A Zichyek révén került két feliratos kő a sárszentmihályi uradalmuk melletti majorba, Sárpentelére is. A múlt század végétől az újabb kövek már a Magyar Nemzeti Múzeum illetve a Székesfehérvári Múzeum kőtárát gazdagították.

Az 1920-as években fellendült régészeti kutatások alapján írhatta Marosi Arnold, a Székesfehérvári Múzeum volt kitűnő igazgatója a Székesfehérvár környéki római lelőhelyekkel kapcsolatban: «*E helyek közül Tác a telep nagy kiterjedésével, a leletek nagy számával és archaeologiai értékével oly magasan áll a többi felett, mint a város a falvak felett...*» Az első ásatásra a római település területén 1934 tavaszán került sor, amikor a margittelepi vincellérház mellett szőlőforgatáskör sírokra bukkantak. A feltárás további sírokat nem talált, de a vincellérház udvarában nagyobb épület alapfalai bontakoztak ki. E munkákkal párhuzamosan, mintegy 400 méterrel északabbra is kutatások kezdődtek a Nyakas-dűlőben, ahonnan a lakosság hosszabb idő óta köveket hordott építkezéseihez. A feltárás itt három nagyobb helyiséget hozott napvilágra, északi oldalukon mindháromt apszis, félköríves fal zárta le. Ebben az épületben a kutatás IV. századi ókeresztény bazilikát vélt felismerni, és annak feltárásával Horváth Tibort, a Nemzeti Múzeum gyakornokát bízta meg, aki munkáját ugyanez év őszén kezdte meg, majd 1936-ban folytatta. A háború előtti utolsó feltárást 1939-ben a Nemzeti Múzeum részéről Radnóti Aladár végezte, aki tisztázta, hogy az átvizsgált épülettömeg nem ókeresztény bazilika volt: központi udvara körül elhelyezett helyiségeivel a *peristylumos* villák típusába sorolható. Radnóti ásatásának eredményeit 1955-ben B. Thomas Edit tette közzé, aki a nagy épületben egy nagybirtok központját (*villa urbana*) határozta meg.

A háború után, 1954-ben került sor az ötödik ásatásra, amikor a Sárvíz fölött épített új híd alapozása során, a híd keleti oldalán egy második késő római temetőre bukkantak. A leletmentés – amelyet már e sorok írója végzett – kiterjedt a második világháborúban elpusztult margittelepi vincellérház területén talált római épület további feltárására is, tisztázva a lakóház mellett a IV. század végén kialakult temető helyét.

Az éveken át folyó ásátások igazolták Marosi Arnold megállapításait: Tác határában nagyobb kiterjedésű római településsel lehet számolni, amely Aquincumtól keletre és délre minden településtől nagyságrendjében különbözik. Ez a felismerés szükségképpen a táci római településsel hozta kapcsolatba azokat a topográfiai és feliratokból leszüthető történeti adatokat, amelyek Székesfehérvár tágabb körzetéhez kötődtek. Ezek egyikét az *Itinerarium Antonini* római útikönyv szolgáltatta. Ez két utat írt le Székesfehérvár körzetében: egyikük Sopianaeból (Pécs) Brigetioba (Komárom–Ószőny) vezetett. Az előbbtől 77, az utóbbtól 23 római mérföld távolságra Herculia állomást említi. A másik út ugyancsak Sopianaeból indult ki és Aquincumba (Óbuda) vitt – ennek 85 illetve 50 mérföld távolságra *Gorsio sive Hercule* állomása volt. Herculia és Hercule ugyanabban a térségben nyilván ugyanannak a névnek két változata. A *Gorsio sive Herculia/Hercule* szöveget a kutatás Theodor Mommsent, a római epigráfia mindmáig legnagyobb mesterét követve Gorsium azaz Herculia formában értelmezte (*sive* = vagy, rokon fogalmak különböző elnevezése esetén), azaz a két utat Gorsiumnak, vagy Herculianak nevezett állomáson keresztezte egymást. A mérföldadatok az állomás helyét Székesfehérvár tágabb körzetében határozzák meg. A terepbejárások alapján, amelyek első eredményei Radnóti Aladárhoz fűződtek, a két sopianaei, a Brigetioba és Aquincumba vezető utak a táci településen találkoztak. A felsoroltakon kívül további utak nyomai is követhetők voltak, azaz régészetileg is bizonyíthatóan Északkelet-Pannonia fontos útcsomópontja alakult ki a Sárvíz átkelőhelyén. A táci települést, már a korai ásátási eredmények alapján, Graf András 1936-ban Pannonia ókori földrajzáról írt munkájában Gorsium/Herculival azonosította. A névváltoztatás indokát a későbbi ásátások adták meg: Gorsium 260-ban elpusztult, helyén a *tetrarchia* idején, a III. század utolsó éveiben új várost hoztak létre, amelyet Maximianus Herculius császár tiszteletére Herculianak neveztek el. (Ugyanekkor kapott új nevet egy másik alsó-pannoniai város, amely ettől kezdve – Diocletianus császárra emlékezve – Iovia néven szerepelt. Magát az Alsó-Pannonia magyarországi részéből szervezett új provinciát Galerius *caesar* feleségéről, Diocletianus lányáról Valeriának nevezték el.) A III. század végéről való útikönyv az egyik út leírásában a régi és az új nevet is feltüntette.

A kutatás az ásátások megindulásáig, a feliratos emlékek alapján – Mommsent követve – Gorsium helyét Sárpentelén, vagy inkább Székesfehérvárt kereste. A császárok által helyreállított templom különlegesen rangos építkezésre vet fényt (Pannoniában ezen kívül csak a carnuntumi *mithraeum* újult meg császárok pénzén, a 308. évi császártalálkozó alkalmával) éppen úgy, mint a másik sárpentelei oltár, amelyet az egész provincia papsága emelt *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus* tiszteletére. Mommsen meghatározása szerint a kövek a tartományi császárkultusz és a tartománygyűlés helyszínére utalnak. Székesfehérvárt a királyi bazilika alapfalaiából és a várfalakból számos római faragvány, felirat került elő, köztük egyet Marcus Aurelius templomának papjai állítottak, másokat Aquincum tisztségviselői. Az 1920 után megindult régészeti kutatások azonban sem Sárpentelén, sem Székesfehérvárt nem találtak római települést, a köveket egyértelműen máshonnan szállították a királyi építkezések helyszínére, illetve Tácról Sárpentelére. Az utóbbi összefüggés alapján merült fel a feltevés: a táci település nemcsak Gorsium/Herculival azonos, de a provinciális császárkultusz színhelye is volt. Alföldi András, a budapesti tudományegyetem régészeti tanszékének világhírű professzora, aki – éppen úgy, mint Mommsen – még semmit sem tudott a táci település méreteiről, az aquincumi tisztségviselőket említő székesfehérvári feliratokat Aquincumból származtatta, és a tartományi császárkultusz helyének is a provincia fővárosát tekintette. A táci ásátások eredményei azonban ezt a nézetet, amelyet később Tóth Endre is osztott, nem igazolták. A székesfehérvári kövek közül azok, amelyek eredeti helye ismert, Tác térségéből valók. Herculia városfalait, amelyekbe a nyugati oldal tanúsága szerint

számos I–III. századi faragott és feliratos követ építettek be, az északi, keleti és déli oldalon a középkor kezdetén alapjaikig kiszedték és Székesfehérvárra szállították. Aligha lehet kétséges, hogy a XI–XIII. századi székesfehérvári királyi építkezések a 7 km távolságra fekvő romterületet használták kőbányának, amelyet a kőszállítások érdekében közvetlen út kötötte össze a várossal. Föveny, a középkori község, az építkezések idején királyi birtok volt, majd a székesfehérvári káptalané lett.

Az ásatási és topográfiai eredmények, a táci település valószínűsíthető azonosítása Gorsium/Herculiával és a tartománygyűlés székhelyével adták meg az alapot az 1958-ban megindult folyamatos ásatásnak, amely – kihasználva a kivételes lehetőséget, hogy a romterület egész kiterjedésében lakott területeken kívül esik – a település teljes feltárásának szándékával indult. Légifelvétel tanúsága szerint az egész település, a városias központtal, a külső lakónegyedekkel, ipartelepekkel, temetőkkel és a település körüli villagazdaságokkal mintegy 150–200 hektár területen fekszik. A 45 évi ásatás ennek alig hat százalékát hozta napvilágra: a teljes feltárás még évszázadnyi munkát jelent.

Az 1958-ban megindult kutatás a két korábbi ásatási terület – a Margittelep és a Nyakas-dűlő – félbehagyott feltárásával folytatódott. Elsősorban a Nyakas-dűlőben. A korábban *villa urbanan*nak meghatározott 65 x 49 méter nagyságú épület déli oldalán lévő *porticusa* előtt kövezett utca került elő, két oldalán oszlop-soros házakkal: ez kétségtelenné tette, hogy a település városias jellegű volt, a villagazdaságra vonatkozó feltevés nem tartható fenn. A további munkálatok súlypontja ettől kezdve az utcát szegélyező épületekre esett. E térségről hamarosan kiderült, hogy a település központja volt. A *peristylumos* épület – amelyet mérete alapján aligha tekinthetünk másnak mint középületnek, a kutatás a továbbiakban *palatium*, palota névvel jelölt (*I. épület*) – a IV. század elején épült korábbi, elpusztult házak helyén. A további kutatás mindenütt megtalálta a IV. századi periódus alatt a II/III. századi korszak épületeit, eltérő tájolással, nem illeszkedve a késői utcarendhez. A *palatium* előtt húzódó délnyugat-északkelet irányú utcát a városközpontban egy északnyugat-délkelet irányú, hasonlóan széles utca keresztezte, amely a kereszteződéstől északra csak a IV. században épült ki elpusztult, korábbi épületmaradványok fölött. Ez az útszakasz a városias település két periódusának különböző szerkezetére vet fényt. A kétféle szerkezetre a település három korszakának vizsgálata ad magyarázatot. Az első korszakban (Kr. u. I. század második fele) katonai tábor állt a későbbi városközpont helyén. A IV. században, a 3. periódusban, az újonnan alapított város központját fal vette körül. A korai katonai tábort mind a négy oldalon táborárok védte, az északi, keleti és déli oldalon a táborkaput is sikerült megtalálni. A késői városi periódus (3. korszak) részben örökölte a katonai tábor szerkezetét. Annak délnyugat-északkelet irányú főutcája (*via principalis*) lett a város főutcája (*decumanus maximus*), utca kötötte össze az északi és a déli városkaput is. A város négy kapuja ugyanott nyílt a városból kivezető utakra, mint 300 évvel korábban. Ez a folytonosság nem volt megfigyelhető a középső korszakban. Az útkereszteződést ekkor a település falain kívülre helyezték, ezzel a terület belső elrendezése felszabadult attól a kötöttségtől, amely a tábor és a késői város belső elrendezését az átvezető utakhoz fűzte. Ez a változás csak az ásatás előrehaladott állapotában vált érzékelhetővé: a nyugati oldalon a IV. századi keletnyugat irányú főutca (*decumanus maximus*) rétegei a 2. korszakban is megfigyelhetők voltak. Ebben a periódusban ugyanez az út, jelentősen kiszélesítve, mint a felvonulások tere vezetett a nyugati bejáratától a központi térre. A tér keleti oldalán azonban a *decumanus maximus* helyén lépcső vezetett fel a felső szintre. Ez a változás egyet jelentett: a második korszak funkciója nem engedte meg a területen áthaladó forgalom fenntartását. A forgalom kizárása egyértelművé tette, hogy e korszakban sem katonai táborral, sem várossal nem számolhatunk Gorsium központjában.

A II/III. századi periódushoz tartozik a település legjelentősebb épületcsoportja. A központot elfoglaló *forum* északi oldalán a kisváros mértékét meghaladó csarnokok emelkedtek, oszlopsorok, lépcsők, szentélyek, a tér keleti oldalán görög-római jellegű templom állott. Az épületek egyértelműen kultikus célt szolgáltak, ünnepi összejöveteleknek adtak helyet, küldötték elhelyezését, étkezését szolgálták. Ha mindezek mellett figyelembe vesszük az egyelőre légiféltételről ismert hatalmas *amphitheatrumot*, nem kétséges, hogy itt ünnepi összejövetelek helyszínéről van szó. Az építkezések a II. század első két évtizedében történtek. Kézenfekvőnek látszik, hogy a még felerészben feltárt épületcsoportban Alsó-Pannonia provincia tartománygyűlésének (*concilium provinciae*) és császárkultuszának helyszínét lássuk. Arról a szentkerületről van szó, amelyet a sárpentelei (eredetileg fővényi) feliratok alapján Mommsen már száz éve erre a környékre határozott meg.

Az ásatások még három vonatkozásban egészítették ki ismereteinket a táci római településről. A margittelepi falakon kívüli városnegyed szomszédságában egy katonai *territorium* bontakozott ki 300 x 150 m nagyságban, árokkal, sánccal, kapukkal, egyetlen belső épülettel. A kutatások alapján annyi kétségtelen, hogy létrehozása a II. század közepén, második felében történt. Északi felében bennszülött házak kerültek elő. Lehetséges, hogy a marcomann háborúk idején átmeneti táborként használták. E feltevés a táborra utaló jelenségek, barakkok, katonai vonatkozású leletek teljes hiánya miatt kétséges. Több realitással feltelelezhető, hogy a katonai formában elkerített terület *beneficiarius* állomásnak (az utak ellenőrzését végző rendőrségnek) adhatott helyet. Nemcsak Gorsium kiemelkedő fontosságú útcsomópontja teszi ezt valószínűvé, de azok a feliratok is, amelyek Dunaújvárosban kerültek elő, és a Gorsiumból 260 után elhurcolt köemlékek közé tartoznak. Annyi kétségtelen, hogy az elkerített területnek nem volt állandó helyőrsége, nem tartozott a provincia katonai táboraihoz.

A másik jelenség a település délnyugati részén lévő nagy köves térség, a Sárvíz folyóhoz kapcsolódó kisméretű kikötővel. A IV. században a városfal délnyugati tornya állott ezen a helyen, a kisebb méretű katonai tábor délnyugati sarka viszonylag messze esett e térségtől. Ezzel szemben a II/III. században egy kétíves kapu alapjai maradtak meg a tér közepén. Kutatások még nem tisztázták a tér és a kapu összefüggését a szentkerülettel, de bizonyosra vehető, hogy a Bolia folyón átvezető híd után az érkezők e kapun át juthattak el a szentkerületbe.

A város temetői a település hosszú utóéletére vetnek fényt. A margittelepi, teljesen feltárt temetőt a IV. század utolsó két évtizedében és az V. század első harmadában használták (*Dél-Herculia I. temető*). A délkeleti saroktorony közelében lévő temetőben (*Dél-Herculia II. temető*) az V. század közepén temetkeztek. A további három temető a városfalakon belül került elő. A már nem használt *palatium* területén V–VI. századi, részben germán népesség halottait helyezték el. A keleti oldalon korai avar kori sírok kerültek elő, a hajdani városközpontban, az I. ókeresztény bazilika térségében (*III. épület*) a késői avar kortól Fövény középkori falu XVI. századi pusztulásáig temetkeztek.

A topográfiai és epigráfiai kutatások Gorsium/Herculia státusát és Pannonia életében betöltött szerepét vizsgálták. Az *Itinerarium Antonini* útjainak nyomvonalait a táci település határában régészeti eszközökkel sikerült közelebről, a városkapukig meghatározni. Az útikönyvben nem említett utak közül a legfontosabb a Polgárdin, Ságváron (Tricciana), a Balaton déli oldalán a Borostyán-útig, majd azon Itáliába vezető útvonal, amelynek különösen az I. században, Pannonia keleti részének megszállása idején volt katonai, kereskedelmi jelentősége. A keleti városkapun kivezető út a város határában Aquincum, Sopianae és a dunai katonai táborok (Vetus Salina = Adony, Intercisa = Dunaújváros) felé ágazott el. A nyugati városkapu

előtt feltehetőleg híd vezetett át a Sárvízen, s az út egyik ága északnyugat felé fordult Sárkeszi, majd a Savaria–Aquincum főútvonal felé. Összesen nyolc út indult ki a településről, amely Gorsium/Herculiát Északkelet-Pannoniában kétségtelenül a legfontosabb útcsomóponttá tette: közlekedésben, kereskedelemben, stratégiai szempontból ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a XI. századtól Székesfehérvár.

Az utak vonatkozásában Gorsiumban olyan különlegesség is megfigyelhető, amelyre hasonlót Pannoniában nem ismerünk: a katonai táboron, majd a IV. századi városon áthaladó, egymást a központban keresztező utakat a II. században elterelték, a település délkeleti sarkában alakítottak ki új csomópontot. A jelentős módosításra azért került sor, mert a II. század elején Traianus császár a megszüntetett katonai tábor területén alakította ki Alsó-Pannonia tartománygyűlésének és a provincia császárkultuszának szentkerületét. Az utak mindennapos forgalma nem volt beengedhető a szentkerületbe.

A város státusa tekintetében a kutatásban mindmáig megoszloak a vélemények. Kuzsinszky Bálint (aki a táci településről még semmit nem tudott) a huszadik század első éveiben Gorsium/Herculiát – jelentős templomai ellenére – Aquincumhoz tartozó községnek (*vicus*) tartotta. Ugyanezt a véleményt képviselte az 1960–80-as években Mócsy András is, aki Aquincum *territorium*át nyugat felé Csajágig (aquincumi *decuriot* említő oltár alapján), dél felé a Sióig terjesztette, azokat a tisztségviselőket, akiket táci köemlékek a város nevének említése nélkül neveztek meg, aquincumi polgármestereknek (*duumviri*), tanácsstagoknak (*decuriones*) tekintette. E felfogás kizárólag feliratok értelmezésén alapult, de még ezek sem igazolják az aquincumi *territorium* túlméretezett kiterjedését. Az aquincumi tisztségviselők feliratai kizárólag a Balaton déli oldalán, majd a Velencei-tó északi partja mellett haladó korai főútvonaltól északra találhatóak. A gorsiumi település egy korábbi katonai tábor területén jött létre. A római gyakorlatban sohasem fordult elő, hogy egy katonai territóriumot a tábor feladása után egy meglévő városhoz – vagy éppen egy *civitas*hoz (bennszülött kerülethez) – csatoltak volna: vagy megmaradt katonai (állami) birtokban, vagy önálló várost alapítottak a helyén. Még kevésbé fordulhatott elő, hogy az átcsatolás egy még meg nem lévő városhoz történt volna: Aquincum városi rangot másfél évtizeddel később, Hadrianustól kapott. A különbözőképpen értelmezhető feliratoknál lényegesen hatásosabb érvek is szólnak Gorsium városi rangja mellett. Elsősorban kiterjedése. Légifelvételek és terepbejárások alapján a lakott terület (beleértve a műhelyeket, temetőket is) 150–200 hektár nagyságú volt: Pannonia legnagyobb települései egyike. A légifelvételek az *amphitheatrum* körvonalait is egyértelműen meghatározták. Nem ismerünk a Római Birodalomban *amphitheatrum*ot, amely falusi település (*vicus*) területén állt volna. A gorsiumi *amphitheatrum* – a légifelvétel alapján – mintegy 20 000 néző befogadására épült. Mindezek alapján aligha lehet kétséges, hogy azok a *duumvirek* (polgármesterek) és *decuriok* (tanácsstagok), akiket Gorsiumból való feliratok – a város megnevezése nélkül – említenek, a helyi *magistratus*hoz tartoztak.

Az ásatások során a település méretéhez és feltételezhető szerepéhez mérten nem sok felirat került elő. Az alapjaikig kiszedett városfalak és a szentélykerület elbontott épületei alapján a beépített kövek a XI. században Székesfehérvárra kerültek. Ebben az anyagban azonban csak kis számban találhatóak azok a domborművek, szobrok, amelyek a II/III. században a tartománygyűlés feltételezhető csarnokát, a császárkultusz épületeit díszíthették. Egy másik valószínű kölchurcolásra Barkóczi László kutatásai hívták fel a figyelmet: a táci településhez köthető faragott kövek minőség, stílus, kivitel tekintetében az intercisai (dunaújvárosi) köemlékekkel oly méretékben rokonok, hogy azonos – a korábbi véleményekkel ellentétben nem aquincumi, hanem gorsiumi – műhelyből származtathatóak. Ez a felfedezés nemcsak a hiányzó kövek problémájára ad választ, de megoldja a Dunaújvárosban előkerült megmagyarázhatatlanul hatalmas kőanyag

eredetét is. A kövek kis részét igazolhatóan az Intercisától északra lévő katonai táborok romjaiból fuvarozták vízi úton egy tervezett, de végre nem hajtott építkezéshez, Dunaújváros területére. A bennszülött sírkövek egy részét a környékbeli *eraviscus* temetőkből szedhették össze, a kövek túlnyomó részét – elsősorban a mitológiai vonatkozású domborműveket, a reprezentatív személyiségek portréit, szobrait, a katonai táborba nem illő feliratokat a 260-ban elpusztult és még újjá nem épített Gorsium romjaiból hurcolták el. A trójai mondakörrel, Hercules kultuszával összefüggő intercisai mitológiai ábrázolások párdarabjai, továbbá az állatküzdelmeket megőrkítő sorozat egyes darabjai a táci köemlékanyagban is ismeretesek. Barkóczi témájuk, stílusuk, illetve a birodalmi éremverés egyező éremkép-típusai alapján a szentélykerület csarnokaihoz tartozó domborműveket három időponthoz kötötte: Róma fennállásának 900. (Kr. u. 147.) és 1000. (Kr. u. 248.) évfordulójának megünnepléséhez, illetve Septimius Severus 204. évi *ludi saeculares*éhez. A birodalmi ünnepekhez kapcsolódó hasonló sorozatok 500–1000 főt magukba foglaló katonai táborokban, illetve a mellettük kialakult falvakban sehol nem kerültek elő. Ezzel szemben az állami ünnepeket a provinciák a tartománygyűlés székhelyein tartották. Nemcsak a Gorsiumból is ismert faragványok alapján, de az ünnepek színhelye miatt is egyértelmű, hogy ezek az alkotások csak Gorsiumban állhattak.

A táci római település a Kr. u. I. században stratégiai fontos utak kereszteződésében, a Sárvíz folyó átkelőhelyének keleti oldalán jött létre. A római hódítás korszakában – ez Pannonia keleti részén a 46–49. éveket, Claudius császár korát jelenti – Pannonia e térségében két korai főútvonalnak volt különleges jelentősége: az egyik Itália felől vezetett a Balaton déli oldalán a legfontosabb dunai átkelőhely, Aquincum (Óbuda) felé. Ez az út Poetovionál (Ptuj) csatlakozott az Itáliából észak felé vezető Borostyán-útba. A fontos csomópontot a pannoniai *legiok* egyike tartotta megszállva. A másik út a balkáni római provinciákból vezetett észak felé, a komáromi dunai átkelőhely irányába. A korai császárkorban Sirmium (Mitrovica) – Pannonia későbbi legnagyobb városa, egyes időszakokban császári székhely – ugyancsak legióstábor volt. Mind a római hódítás, mind esetleges háború alkalmával a két katonai út csomópontjának birtoklása elsőrangú fontosságú volt a Birodalom számára. A rómaiak Claudius alatt katonai táborokkal szállták meg a birodalmi határt jelentő Duna-part fontosabb pontjait. E felvonulásban indokolt volt a sárvízi átkelőhely és a két fontos út kereszteződésének katonai megszállása. A széles, de sekély Sárvíz ellenőrzése nemcsak stratégiai szempontból volt szükség szerű: az előkerült kiépített kikötő szállítási lehetőségeket is jelentett a fontosabb déli centrumok felől.

A TELEPÜLÉS ÉS TÖRTÉNETE

A táci katonai tábor a Duna vonalának Claudius-kori katonai megszállásához fontos időpontokat ad. A többi tábor felépítéséhez hozzávetőlegesen keltezhető feliratok, itáliai terra sigillaták és érmek adnak útmutatást. Gorsium első helyőrségét az *ala Scubulorum* 500 fős lovascsapata adta, amely a 40-es években Moesiában, a Dunától délre állomásozott. Két téglabélyege alapján ezt követően Gorsiumban tartózkodott, majd a 68/69. évi polgárháború után felvonult a Rajnához, Felső-Germaniába. Szerencsés módon egy katonai diploma és egy sírkő alapján szűk időhatárok közé szorítható az alakulat megjelenése a Sárvíz melletti táborban. A katonai diplomát 74. május 21-én állították ki a pannoniai származású Veturius számára, aki leszerelése után szülőföldjén, a mai Sikátorban (Veszprém megye) telepedett meg. Sorozása idején, 49-ben a lovascsapat már Pannoniában, Gorsiumban tartózkodott. A másik emlék T. Flavius Celsus veteránus sírköve, aki 25 éves szolgálatát még Moesiában kezdte, leszerelésére már Vespasianus császár alatt került sor (tőle kapta a *Flavius* családnevet, *nomen*), tehát legkorábban 69-ben. Sorozására így legkorábban 44-ben, legkésőbb 48-ban kerülhetett sor. A lovascsapat – és feltehetőleg a többi felvonuló alakulat is – ennek alapján valamikor 45 és 48 között foglalhatta el új állomáshelyét Pannoniában.

A germaniai frontra távozott *ala Scubulorum*ot a következő évtizedekben más alakulatok váltották fel. Közülük, egy sírkő tanúsága alapján, a *cohors I Alpinorum equitata* nevét ismerjük, amely valószínűleg az utolsó alakulat volt Gorsiumban. A tábor Traianus császár második dák háborújáig állt fenn: a belső katonai táborra a Duna menti határvédelem (*limes*) teljes kiépülése után már nem volt szükség. Az alpesi segédcsoport 103-ban elvonult a második dák háborúba (parancsnokát kitüntették háborús érdemeiért), távollétében a tábor már üresen állt. Lebontását téglabélyegek alapján szűk időhatárok között tudjuk meghatározni. A tábor árkában (*fossa*), a betemetési réteg alatt a *legio X Gemina* téglabélyege került elő. Ugyanennek a *legionak* azonos típusú, tehát egykorú téglabélyegei a legkorábbi – részben a táborkapu fölötti – városi építkezések pusztulási rétegeiből is ismeretesek. Azaz a katonai tábor felszámolása közvetlenül az új építkezések megkezdése előtt ment végbe. A *X. legio* 103 körül érkezett Noviomagusból (Nijmegen) Pannoniába, és néhány éven át (valószínűleg 106-ig) Aquincumban tartózkodott. A tábor megszüntetése a 103–106. évek közé tehető.

Gorsium történetének következő korszaka a dák háborúk végleges lezárását követő átszervezésekkel kezdődött. Pannoniát Traianus császár 106-ban kettéosztotta. Az új Alsó-Pannonia provincia megszervezésekor a *concilium provinciae* (tartománygyűlés) illetve a provincia császárkultuszának szentkerülete helyéül a felhagyott katonai *territorium* területét választotta. Ez a döntés már a második dák háború kezdetén megfogalmazódott: a háborúba elvezényelt csapat helyét az aquincumi *legio* különítménye vette át, amely a bontási munkák után az új építkezéseket 106 előtt megkezdte. A hely kiválasztásában, úgy látszik, a fölöslegessé vált tábor kedvező fekvése mellett jogi helyzetének rendezése is szerepet játszhatott. Az állami birtokban lévő *territorium* nem volt visszaadható az *eraviscus civitasnak*, amelyből a 40-es években kisajátították. Nem volt

lehetséges a környéken lévő római városhoz csatolása sem, mivel ilyen város nem létezett. Valamilyen okból az új provincia akkori egyetlen városa, Sirmium, nem jött számításba mint a tartománygyűlés székhelye, így a választás csak Gorsiumra eshetett.

A szentkerülettel kapcsolatba hozható feliratos emlékek – a sárpentelei/fövényi építési tábla és a provincia papjainak oltára – Septimius Severus korából valók (202), amikor a marcomann háborúban (Kr. u. 168–180.) sérült templom helyreállítása történt. A régészeti leletek – összhangban a *legio X Gemina* bontási/építési tevékenységével – egyöntetűen arra mutatnak, hogy az alapító építkezések a II. század első két évtizedére keltezhetőek. Nemcsak a jól datálható leletek (érmek, terra sigillata edények), de azok a csarnokok, templomok, szentélyek és egyéb épületek is, amelyeket közvetlenül a katonai tábor szintje fölött emeltek a *concilium provinciae* (a tartománygyűlés) és a hozzá kapcsolódó *templum* (a tartományi császárkultusz szentkerülete) kialakítása – mint a többi Duna-vidéki provinciában – még Traianus császár alatt történt, az új provincia létrehozását követő évtizedben. Az építkezés bizonyára befejeződött már, amikor Hadrianus császár – nem sokkal trónra lépése (Kr. u. 118.) után – Aquincumot, Mursát (Eszék), Cibalaet (Vinkovce), Bassianát (Petrovce) városi rangra emelte, azaz megteremtette a tartománygyűlés felállításának feltételeit. Lehetséges, hogy Gorsium is ekkor kapott *municipium* rangot, a tartománygyűlés csarnoka öt város küldötteinek befogadására készült. A tartományi építkezés nem függött össze a mellette kialakuló város kibontakozásával, amelyről egyelőre semmit sem tudunk. A szentkerületet körülfogó város területe valószínűleg a rangemelés után sem terjedt túl a korábbi katonai *territoriumon*. Kiterjedéséről nincsenek adataink, legfeljebb feltételezhető, hogy a városhoz kapcsolódó külső települések, köztük a szabadbattyáni *mansio* (útállomás), a környékbeli villák – Csajág?, Seregélyes – a város körzetéhez tartozhattak.

A felszámolt katonai tábor területén, amely az új korszakban a tartománygyűlésnek és a császárkultusz szentkerületének adott helyet, épült fel az istenné nyilvánított Augustus császár temploma, a szertartások helyszínei, a tartománygyűlés csarnoka és mindazok az épületek, amelyek a szertartásokat szolgálták (vendégház, étkezőhely, különböző istenek templomai stb). A szentkerület nem tartozott a mellette kialakult városhoz, a tartománygyűlés közvetlen irányítása alatt működött.

A feltárások az épületsopornak eddig mintegy harmadát hozták napvilágra, így még távolról sem tudunk teljes képet alkotni az egész szentkerületről, egyes épületek értelmezése sem végleges. A szentkerület két felirat is *Templum* formájában említi. A központi tér nyugati oldalán emelkedő templomban (*XXVII. épület*) maradt meg az a bázis, amelyet L. Virius Mercator *sacerdos* (pap) a *Templum*hoz tartozók üdvére állított (*pro salute templensium*). A *templenset* egy másik felirat is említi, amely a középkorban Székesfehérvárra került: ezt Marcus Aurelius templomának papjai emelték. A *Templum* e két esetben nem templomot, hanem – latin nyelvhasználat szerint – *auguroktól* felszentelt helyet, szentkerületet jelent.

Magukról a szertartásokról nem maradtak fenn adataink. Ezek nem térhettek el lényegesen a többi provincia gyakorlatától: minden évben, a tavasz valamelyik napján a provincia városainak (és esetleg a bennszülött kerületeinek, *civitasainak* is) küldöttei itt seregltek egybe, hogy tanúi legyenek az uralkodó császár üdvére tartott áldozati szertartásnak, amelyet a provincia főpapja végzett. A Székesfehérvárra hurcolt köemlékek között az egyik bázist Aquincum *duumvirei* (polgármesterei) 178-ban, június 11-én állították Marcus Aurelius és Commodus császárok üdvére. Lehetséges, hogy ez a nap volt évente az áldozat bemutatásának napja. Június 11. mindenképpen különösen szent nap volt Pannoniában: ez a dátum szerepel Carnuntumban a pffenbergi és Aquincumban a gellérthegyi szent helyeken állított oltárokon is.

Feltételezhető, hogy a központban emelt két nagy csarnok – a küldöttek jelenlétében – a szertartások helyszínei voltak. Az épülecsoport nyugati részét elfoglaló 60 m hosszú csarnok (*VII. épület*), végében kiemelt áldozati hellyel, a császárkultuszhoz kapcsolódó szertartások színhelye lehetett. A mellette lévő ötrészes csarnok (*IX. épület*) adhatott helyet a tartománygyűlésnek. E feltevés mellett szólhat a bizonyára nem véletlen egybeesés: Alsó-Pannoniának kezdetben öt városa volt. A csarnok északi oldalán kiemelt pódium a gyűlést vezető személyiség helye lehetett. Az épületek értelmezését különösen nehezíti az a körülmény, hogy a szomszédos és a távolabbi provinciákban hasonló együttes mindeddig nem ismeretes. Analógiaként elsősorban a pergamoni Heroon jöhet számításba. Valószínű, hogy a tervek és az első építkezések a 106 körüli évekből valók, amikor Hadrianus, a későbbi császár kormányozta Alsó-Pannoniát. Ismeretes, mint uralkodó egész életén át aktívan foglalkozott építéssel. Hadrianus mellett szólnak azok a hatalmas pergamoni és tarsosi gránit oszlopok is, amelyek Székesfehérvárt a királyi bazilika romjaiból kerültek elő: Hadrianus Róma városi építkezéseinek oszlopai is ezekből a bányákból származtak. Hadrianus állíttatta valószínűleg a két díszkutat is: hasonló ülő víziistenségek ugyancsak Kis-Ázsiából ismeretesek.

A szentkerület központi temploma (*LXX. épület*) az említett két csarnok és a díszkuttakkal ünnepélyessé tett zárófal előtti hatalmas tér keleti oldalán emelkedett. E templomra vonatkozik a sárpentelei/fővenyi építési tábla, amely a marcomann háborúk pusztításait követő császári újraépítésről ad hírt. A felirat töredékes, az istenség nevéből egyetlen *D* betű maradt meg. A kutatásban, amíg a szentkerület léte vitathatónak tűnt, *D* betűvel kezdődő istennevek (*Diana, Dolichenus, Di Magni*) merültek fel, figyelmen kívül hagyva a feltételezett istenek helyi kultuszának hiányát, a templom helyreállítását végeztető császárok kötődését isteniekhez, valamint a 202. évi pannoniai császárlátogatás kivételes jelentőségét. És nem utolsósorban: a templomot és a hozzá tartozó szentkerületet Pannonia kettéosztásával egy időben, hivatalosan hozták létre. A felirat tehát egyértelműen a császárkultusz központjának, a marcomann háborúban részben elpusztult reprezentatív templomára vonatkozik. A provincia legnagyobb templomát Augustus császár, vagy az istenné nyilvánított császárok tiszteletének szentelték. A töredék valószínű kiegészítése: *templum D[ivi Augusti]* vagy *D[ivorum Augustorum]*.

Az uralkodó császár iránti hűség ünnepélyes kifejezése minden évben egybeesett a tartománygyűléssel. Ennek tevékenységéről sem maradtak adataink. Mint másutt, a városoktól befolyt összegek felhasználásáról dönthettek, egy-egy szobor, felirat felállítását határozhatták el jó emlékü helytartó, a provincia védelmében érdemeket szerzett hadvezér tetteinek megörökítésére. Ezek közé tartozott az a szoborbázis, amelyet az aquincumi katonaváros (*canabae*) közössége háborús érdemeiért Claudius Maximus helytartónak állított a tartománygyűlés székhelyén, továbbá azok a kifinomult, a birodalmat vezető személyiségekre utaló portrék és tógás férfiszobrok, amelyek az Intercisába hurcolt kőanyagból gorsiuminak tekinthetők.

A források, az évenkénti ünnepek említésében, az áldozat bemutatása, ünnepi felvonulás mellett közös lakomákról és *amphitheatralis* játékokról is szólnak. Gorsiumban mindkét program helyszíne meghatározható volt. A csarnokoktól keletre lévő, még csak részben feltárt épület alatt terjedelmes pince került elő, száznál több ép és legalább ugyanannyi töredékes korszóval, továbbá egy nagyobb étkezéslethez tartozó tállakkal, bronzedényekkel. A pince fölötti nagytermet freskók díszítették bronz korszóábrázolásokkal: ez lehetett a lakomák színtere. Az *amphitheatrum* a szentkerülettől északra, valószínűleg már a város északi részében épült. A körvonalait érzékeltető légifelvétel alapján a két Pannonia provincia legnagyobb *amphitheatrum*át láthatjuk benne, hozzávetőleg 20 000 néző befogadására lehetett alkalmas.

Az uralkodó, illetve az istenné nyilvánított császárok tiszteletét ápoló *Templum* és a hozzá kapcsolódó *concilium provinciae* különleges jelentőséget adott Gorsiumnak. Nemcsak alapítása juttatja ezt kifejezésre, amely Traianus császár akaratából történt, de még inkább Septimius Severus gesztusa: a dunai katonai táborokat 202-ben meglátogató császárt számos dicsőítő felirat, emlékmű, épített/újraépített szentély fogadta a *limes* mentén, ő maga egyetlen templomot újjátartott meg saját költségén, mintegy szimbolikus köszöneteképpen a provincia polgárháborús helytállásáért, a gorsiumi Augustus-templomot. Septimius Severus 202-ben, a templom felszentelésén járt Gorsiumban. Rajta kívül – bár ennek forrásadata nincsen – járhatott itt pannoniai látogatása idején Hadrianus is: felkeresve az építkezést, amelyet ifjabb éveiben ő indított el. Utódai közül Marcus Aurelius éveket töltött Pannoniában a marcomannok, quádok és szarmaták ellen folytatott háborúban: bár ez alkalommal is hiányzanak a forrásadatok, nem zárható ki annak lehetősége, hogy megfordult Alsó-Pannonia vallási központjában, esetleg éppen 178. június 11-én, amikor a két császár, Marcus Aurelius és Commodus üdvére Aquincum *duumvirei* feliratot állítottak. A III. századi uralkodók közül egyedül Caracalla látogatása igazolható a tartománygyűlésen folyó előkészület alapján. Az uralkodó 214-ben, a keleti háborúba felvonulva, útba ejtette Pannoniát.

A szentkerület, mint másutt is, meghatározó szerepet játszott a provincia életében. Az említett ünnepek és császárlátogatások mellett minden alkalommal ez volt a hivatalos ünnepek helyszíne. A birodalmi ünnepeké, a kiemelkedő jelentőségű évfordulóké is. Nem alkalmi döntés, hanem helyzetéből következően lett a három – művészi alkotásai alapján ismert – nemzeti ünnep színhelye. A 147-ben, Róma fennállásának 900. évfordulójára készített mitológiai domborművek, a 204. évi *ludi saeculares* alkalmával faragott kőemlék-sorozat éppen úgy az ünnepélyek helyszínét jelzi Gorsiumban, mint az 1000 éves fennállásra elhelyezett faragványsorozat. A faragványok alapján egyértelmű, hogy a birodalmi ünnepekre a tartomány vezetői, városi küldöttei és a provincia életében részt vevő személyiségek itt jöttek össze.

Gorsium városáról, amely a szentkerülettől északra, keletre és délre feküdt, még keveset tudunk. A város központja feltehetően az északi részen volt, ahol a légifelvelelek egymással párhuzamosan futó utcákat, háztömböket jeleznek, 100 métert is meghaladó hatalmas épületeket. Itt emelkedett az *amphitheatrum* is, a császárkultusz ünnepeit lezáró játékok színhelye és a hozzá tartozó gladiátor-laktanya is.

A szentkerület és a városalapítás a II. század első felében nem érintette a volt katonai tábor déli oldalán az I. század második felétől kialakult kis polgári települést (*vicust*). A földbeásott, részben vályogból épített kunyhók a marcomann háborúig maradtak fenn. Lakói részben a katonák hozzátartozói, részben a katonaságot kiszolgáló iparosok, részben a tábor mellett jobb életmód reményében megtelepedett kelta *eraviscusok* voltak. Az egymást váltó csapatok különböző provinciákban sorozott katonái többnyire helyi feleséget választottak, ami a jövevények és a helyi lakosok folyamatos összeolvadásához vezetett.

A katonai tábortól keletre eső területen eddig végzett kutatások is arra mutatnak, hogy a marcomann háborúig, kis kunyhóikban itt is éltek bennszülöttek. Gorsium lakosságának összetételét az északi városrész hiányos ismerete miatt egyelőre csak a sírkövek alapján tudjuk felmérni. A II/III. században is jelentős számú leszerelt katona, *veteranus* élt városi környezetben. Nemcsak a város ifjúságából sorozottak, akik 25 éves szolgálatuk után szülővárosukban telepedtek le, de máshonnan származó *veteranusok* is, akiket a nyugalmas városi élet, az élénk átmenő forgalom és nem utolsósorban a szentkerület látványos eseményei vonzottak e helyre. A népességnek bizonyára jelentős hányada továbbra is az *eraviscusok* közül került ki. E becslést a helyi népviseletbe öltözött nők sírkövei és a kelta hagyományokat folytató szürke kerámia nagy száma is megerősíteni látszik. A helyi társadalom előkelői néhány évtizeddel a városalapítás után már a

város vezető testületeiben is helyet kaptak, mint P. Aelius Respectus, akit életében állított fehér márvány sírköve *decurionak*, a városi tanács tagjának nevezett.

A szentkerület (valószínűleg a város is) az első katasztrófát a marcomann háborúban (167–180.) élte át. Egy szarmata támadás felgyújtotta és porig égette a külső negyedek szalmatetői kunyhóit, de súlyos károkat okozott a császárkultusz templomában és csarnokaiban is. Az ünnepi lakomáknak helyet adó épület (*XL. épület*) tűz áldozata lett, a nagy terem freskói és elszenesedett gerendái a pincébe zuhantak. Leégett a mellette emelkedő reprezentatív épület is (*X. épület*) valamint a templomok nagyobb része. A háború után újjáépítették az épületek nagyobb részét, ahogy megújultak a külső negyedek is, ahol a Severus-kori fellendülés éveiben a korábbi putrikat kőépületek váltották fel. A falusias déli negyed egy részét – valószínűleg már a háború éveiben – a katonaság vette birtokba: a Sárvíz mellett új katonai *territorium* jött létre, a háborús években feltehetően átvonuló csapatok elhelyezésére, utánpótlásának biztosítására, eredetileg a II. század második felében felállított útellenőrzés (beneficiarius-állomás) számára. Alighanem ez a rendeltetés magyarázza a katonai szálláshelyek teljes hiányát az árokkal és sövénnyel körülvett területen.

Mintegy 90 évvel később, 260-ban érte Gorsiumot a második szarmata roham, amely az egész szentkerületet romba döntötte. Két évvel korábban a város lakóit egy gyorsan véget ért polgárháború rettentette meg. A Duna-vidéki hadsereg parancsnoka, Ingenuus, Sirmiumban császári bíbort öltött. Gallienus császár Mediolanumban (Milánó) állomásozó lovas hadserege azonban Mursánál (Eszék) szétverte az ellencsászár hadseregét. A lovascapatok közeledtére rejtették el a *concilium provinciae* pénztárát a reprezentatív épület (*X. épület*) padlója alá. Az események nem lehettek veszély nélküliek: a pénz nem került többé elő, elrejtői nem éltek túl az eseményeket.

A szarmata roxolánok 260-ban az újabb ellencsászár, Regalianus csapatait Sirmiumnál (Mitrovica) megsemmisítették, Pannoniát végigdúlták, városokat, katonai táborokat égettek fel. Ezek sorsára jutott Gorsium is. A pusztulást ez alkalommal nem követte újjáépítés: a Birodalom évtizedekig tartó politikai, katonai és gazdasági válsága nem tett lehetővé semmiféle helyreállítást. A túlélők mintegy három évtizeden át üszkös romok közt húzták meg magukat. Ebben az időszakban hurcolták el Intercisába, az erődítések tervezett helyreállítása számára, a szentkerület leomlott kőanyagát, domborműveit, szobraikat, a ledöntött sírköveket.

A megsemmisült város helyén az élet – a pénzforgalom tanúsága szerint – csak a III. század utolsó éveiben kezdett újraindulni. A rommá vált épületek fölött elegyengették a talajt, kísérlet sem történt a feldúlt szentkerület helyreállítására. A feltárások a hajdani ünnepi csarnokok és templomok területén mindössze néhány épületet találtak, amelynek alapfalaira új, más célokat szolgáló házakat emeltek. Nem alkalmazkodtak a korábbi építkezés rendjéhez, nem követték az épületek tájolását sem.

Az új város ezúttal is – mint a szentkerület – új felméréssel, központi akaratból született. A *peristylumos* nagy épület (*palatium*, *I. épület*), az ókeresztény bazilikák (*III. és V. épület*) az oszlopsoros nyugat-kelet irányú főutca (*decumanus maximus*) északi oldalán emelkedtek. A fallal körülvett városrész, amely az egész város kis részét alkotta, jelek szerint továbbra is hivatalos negyed maradt. Az új város korábbi nevét sem tartotta meg: a fontos útcsomópont, amelyet az *Itinerarium Antonini*, a korabeli útikönyv két út kereszteződésében említ, a tetrarchia-kori névadásban Herculia lett. A kormányzat által újraalapított város, az uralkodó császárok egyikének tiszteletére választott név önmagában is annak jelentőségére enged következtetni: a település az új korszakban is szerepet kapott a provincia kormányzásában. A polgári és a katonai

kormányzat kettéválasztása után Aquincum csak a provincia katonai parancsnokának (*dux*) székhelye maradt. A *praeses* (helytartó) számára új székhelyet teremtettek. A kutatásban korábban felmerült Sopianae (Pécs) neve. Ez a város az új, a Birodalom nyugati és keleti központját összekötő, nyugat-kelet irányú birodalmi főút mellett feküdt, közvetlen összeköttetéssel a mozgó császári hadsereg erődített szálláshelyeivel. Valószínűbb, hogy az illyricumi hadsereg parancsnokának (*magister militum per Illyricum*) székhelyeként jöhet számításba. Herculia mellett fekvése szól: Valeria provincia központjában, a tartomány útjainak kereszteződésében feküdt. A kérdést két épület dönti el: Valeria területén itt épült fel helytartói rezidencia számára alkalmas palota (*I. épület*) és – vele szemben – a helytartói testőrség elhelyezésére alkalmas laktanya (*IV. épület*).

A 290-es években megindult építkezések szinte az egész következő évszázadon át tartottak. A *decumanus maximus* oszlopsorában, a *palatiumban* (*I. épület*), a testőrlaktanyában korábbi épületek faragott köveit, az elhagyott temetők sírköveit építőanyagként használták fel. A későbbi épületekben, így az ókeresztény bazilikákban (*III. és V. épület*), az észak-déli főutcában (*cardo maximus*), lakóházaikban ezek már nem fordulnak elő – a múlt felszámolása az első építési periódussal befejeződhetett. Ez a megfigyelés megerősíti a rétegekből levonható következtetéseket, amelyek a városfalak felépítését az első periódusra keltezik: a város nyugati oldalán, ahol a magas vízállás miatt a XI. század elején a falakat nem tudták a székesfehérvári építkezések számára elhordani, az alapokban igen sok faragott kő került elő. A városfal viszonylag nem nagy területet fogott közre. Északi oldalán nem érte el a szentkerület kiterjedését, a keleti és a déli oldalon a két korszak közötti eltéréseket még nem ismerjük. A falakkal védett területet már Nagy Konstantin korától (a IV. század második negyedétől) minden oldalon terjedelmes városnegyedek vették körül. Ezeket az egykori *vicus* területén kialakult déli városnegyed és a keleti oldalon, a *decumanus maximus* külső szakaszán feltárt házak kivételével egyelőre csak felszíni nyomok és légifelvételek alapján ismerjük. Az utóbbiak nem adnak támpontot az épületek keltezéséhez. Csak feltételezhető, hogy a IV. századi város kiterjedésében nem különbözhetett lényegesen Gorsiumtól, a 260-ban elpusztult várostól. A belső városban végzett építkezések a IV. század folyamán folyamatos bővülés, új épületekkel való gazdagodás mellett szólnak.

A város történetében a 378. évi hadrianopolisi (Edirne, Törökország európai részén) csatavesztés hozott fordulatot. A megrendült határvédelem és a provinciába betelepített hun-alán-gót elemek véget vettek a korábbi közbiztonságnak. A falakon kívüli városrészek lakói elhagyták otthonaikat, és – ha nem menekültek nyugatra – a falakon belülre húzódtak. A következő évtizedekben a városfal tövében számtalan új lakóház épült, amelyeket kő- és téglatörmelékekből hordtak össze. A déli városrész házaiban ekkor szűnt meg az élet, helyükön a következő időszakban temető alakult ki, amelyet egy kisebb (talán máshonnan idemenekült) közösség fél évszázadon át használt. Valószínűnek látszik, hogy a *II. épület* középső, apszisos helyisége, amelybe nem temetkeztek, ebben az időben temetőkápolna céljaira szolgált. A városi lakosság száma, újabb és újabb menekültekkel, az V. század elejére erősen megnövekedett. Ebből az időszakból való a Bazilika I. (*III. épület*) fehér márvány oltárkorlátja, továbbá a téglából épült kis keresztelőmedence, amelynek analógiáit Dalmatiából és Noricumból ismerjük. A korábbi középületekben talált téglából épített kádak, medencék éppen úgy ipari tevékenységre vetnek fényt, mint a *cardo maximus* lakóházaiban talált primitív műhelyek. A márvány oltárkorlát és a keresztelőmedence egyaránt arra engednek következtetni, hogy a város egyúttal püspöki székhely is lehetett.

A város történetéről az V. századtól kezdve egyre kevesebbet tudunk. A margitlepi temetőbe körülbelül 430-ig temetkeztek, addig, amíg a rómaiak az egykori Valeria provincia területét a hunoknak át nem engedték.

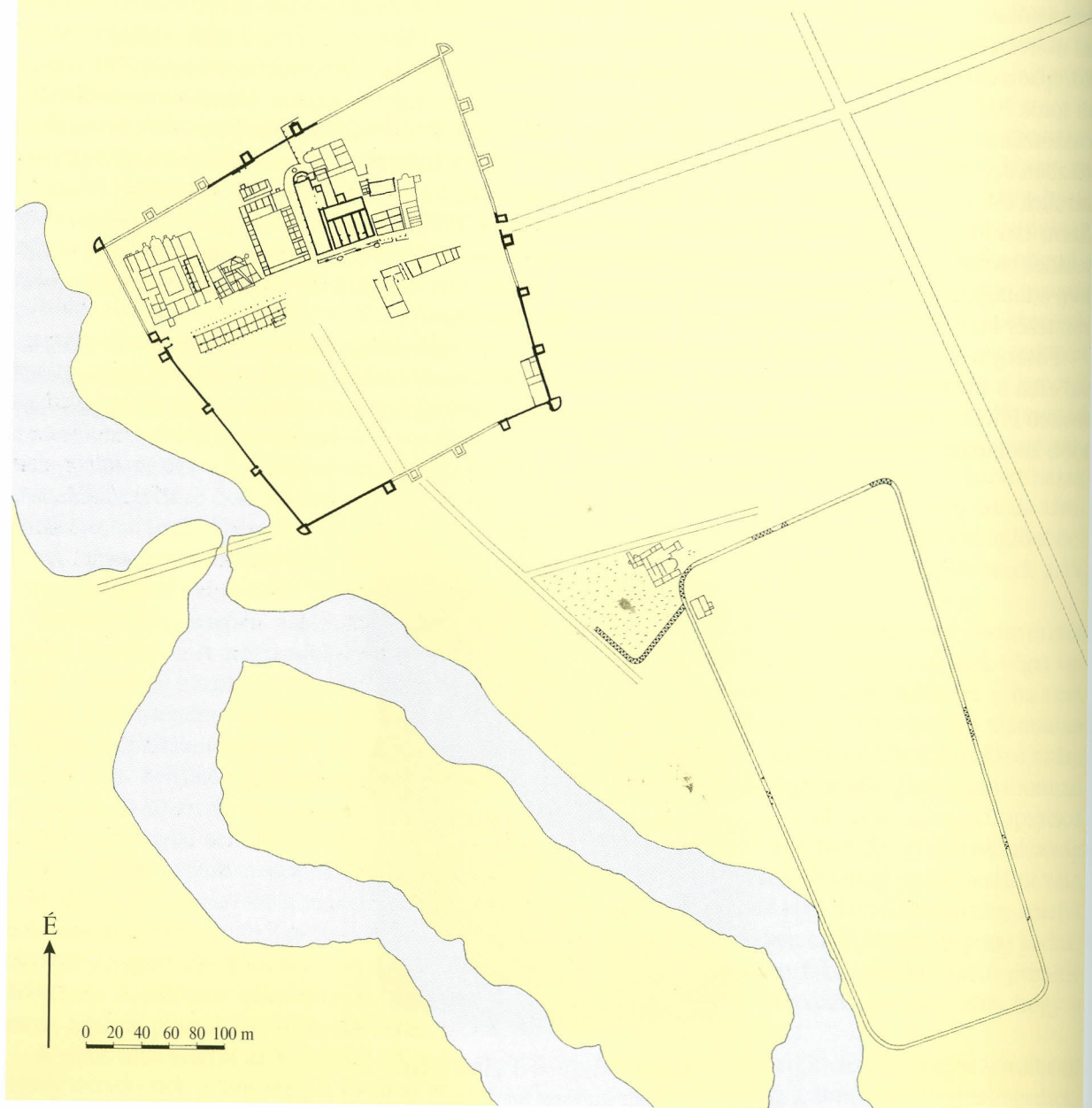
A város zsúfoltsága erre az időre már nyilván megszűnt, de teljes elnéptelenedés nem következett el. Az V. század közepéről egy másik temetőt ismerünk a délkeleti saroktorony közelében, amelynek téglasírhajói a római kori népesség továbbélése mellett szólnak, a sírmelléletek azonban már – részben – a barbár világot szolgáló ipar termékei. A későbbi temetők a városfalakon belül, az elhagyott illetve elpusztult háztömbök helyén jöttek létre. A *palatium* területén talált sírok az V. századi germán népek valamelyikének (szkirek?, keleti gótok?, szvébek?) jelenlétére mutatnak. A város délkeleti részében, az egykori templom körzetében és az ókeresztény bazilika (*III. épület*) körül kialakult temető már avar kori. Az avar kori sírok mellett és fölött középkori elhunytak feküdtek. A temetőt megszakítás nélkül használták a honfoglalás után is, a XVI. századi török háborúig. Az utóbbi temető alapján annyi kétségtelen, hogy az egykori főutak keresztesítésére összeszűkült település az egész avar koron át lakott volt. A beköltöző magyarok helyben lakó, feltehetően részben/egészben keresztény népességet találtak, amely – honfoglalás kori magyar leletek mindaddig nem kerültek elő – a középkorban is a kis falu lakosságát adta. A községet – neve már a XI. században Fövény – Szent István a székesfehérvári káptalannak adományozta. Oklevelek a község vámjáról és templomáról tesznek említést, mocsarakkal körülfogott, biztonságos határa több országgyűlésnek adott helyet. A templom a tatárjárásig az egykori ókeresztény bazilika (*III. épület*) volt. Ennek pusztulása után emelték az útke-resztesítés másik (délnyugati) szögletében a későbbi kis templomot.

Fövény a XVI. századi török háborúban pusztult el. 1688-ban, amikor Székesfehérvár visszafoglalásával ezen a területen is megszűnt a török uralom, a korábbi falunak nyomain sem maradtak. Csupán neve él tovább Fövenypusztja formájában, de az sem az egykori római városhoz és a középkori faluhoz kötődik: egy több kilométerrel távolabbi tanyát jelöl.

Dunai lovasisten domborműve
A votive lead tablet showing the Danubian Rider Gods

Gorsium, az eddigi feltárások
Gorsium, the excavations until now

A VÁROS ÉS ÉPÜLETEI

A Régészeti Park a táci római település 1958 óta feltárt és konzervált, illetve bemutatásra kialakított épületeit és egyéb régészeti jelenségeit tárja a látogató elé. A közel 1500 évig fennálló település különböző korszakai egymás fölé rétegződtek, e miatt minden korszak nem jeleníthető meg. A katonai tábor idejében fából készült barakkok nemcsak a rájuk épült későbbi építmények miatt nem láthatók, de földdé vált anyaguk is csak a feltárások idején érzékelhetők. Hasonlóképpen csak kivételesen őrizhetők meg az V. századi és későbbi házak, javarészüket kötőanyag nélküli kőből, téglatörmelékéből, vályogból készült, eredeti jellegükben nem fenntarthatók. A II/III. századi szentkerület és a hozzá csatlakozó város (Gorsium) valamint IV-V. századi utóda (Herculia) egymásra épült házai is választásra kényszerítik a kutatót, mit áldozzon fel, mit mutasson be. Az észak-déli IV. századi főutca (*cardo maximus*) két oldalán lakóházak álltak, ezek valamint a kövezett utca alatt a korábbi szentkerület vendégházának (*XIV. épület*) romjai kerültek elő. Az utóbbi régészeti jelentősége a későbbi építmények lebontását tette szükségessé. Ennek ellenkezője a *palatium* (*I. épület*) és a testőrségi laktanya (*IV. épület*) esetében történt: itt a korábbi építmények visszatemetésre kerültek, illetve a későbbi épület padozatában kaptak jelzésszerű bemutatást. A *palatium* keleti udvarában és helyisírsorában így jelenik meg a *XXV. épület*, a laktanya területén a *LXXVII.*, *XXXII.* és *XXVII. épületek*, sőt, a laktanya és a *XXVII. épület* fölött még a középkori templom (*XXVI. épület*) maradványai is. Jelzésszerűek az eredeti formájukban meg nem őrizhető jelenségek is. Így az I/II. századi kis bennszülött lakóházak a margittelepi temető (*Dél-Herculia 1. temető*) területén, a katonai tábor északi kapuja továbbá azok a falak, amelyeket a város utóélete során, elsősorban a középkorban, kőanyagként elhurcoltak és csak helyük volt megállapítható. Kirakott köfelület ad képet az egykori városfalról, tornyokról, városkapukról, házakról Herculia északi, keleti és déli oldalán.

A Régészeti Park jelenlegi látnivalói négy nagyobb egységet alkotnak. Kiindulópont a jegyárúsító pavilon melletti **tájékoztató tábla** a város még fel nem tárt déli kapuja helyén (11). A pavilon és a tábla között nyíló út (*via Amasia*) a IV. századi nyugati városkapuhoz (12), illetve a késői város nyugat-kelet irányú főutcájához (1) vezet, a városközpont és a szentkerület megtekintését nyugat-kelet irányban teszi lehetővé. Erről az útról a kikötőhöz és a nyugati városfalhoz lehet letérni (*via ad portum*). A eligazító tábla jobb oldalán induló széles út (*via Sabina*) a körjáratot a szentkerülettel kezdi (*LXX.*, *XL.*, *X.*, *IX.*, *VII.*, *XIV. épületek*, a *forum*). A harmadik út a pavilonnal szemben, a kis parkoló mellett kezdődik (*via Usaiu*). Ezen végighaladva a falakon kívüli déli városnegyed, a IV/V. századi temető (*D*), a II. katonai tábor (*C*), az antiquarium, a legszebb leleteket bemutató kiállítás (*B*) és a lapidarium, a köemlékek gyűjteménye (*E*) kereshető fel. A negyedik út a *via Sabina* és a *via Usaiu* között nyílik (*via ad theatrum*) és a színházhoz, a IV. századi város délkeleti sarkához, illetve az V. századi temetőhöz visz.

Via Amasia

Via Amasia – kőtár

Az út két oldalát azok a kőemlékek díszítik, amelyek az ásatás során, vagy a XIX–XX. századforduló után Gorsium területén kerültek elő.

1. Vöröses kis oszlopok, felül egyszerű levéldíszítéssel. A déli városrész *II. épületének porticusához* tartoztak.

2. Attis alakja egy síremlékről. A túlvilági életet szimbolizáló phrygiai pásztor alakjából csak keresztbevetett lába és ruhájának alsó szegélye maradt meg.

Egy sor, kevésbé jelentős faragvány után az út bal oldalán.

3. Liber Pater oltára. Felül nehezen olvasható felirat: *Ara Lib(e)r(i) Pat(ri)s*, azaz: «Liber Pater oltára». A bor, a szőlőművelés, a mámor istenének szentelt faragványon Liber kíséretéhez tartozó nőalak, a Maenades egyike, szőlőfürttel a kezében, akit heves szatír akar megcsókolni. A kőemlék a temetőben került elő, ahol a IV. században egy kősr lefedésére használták fel.

4. Gyümölcsös kosarat tartó nőalak, lenge öltözetben. Nagyobb síremlék része lehetett.

5. Ulpius Revocatus és felesége sírköve. Az oromzattal lezárt síremlék képes mezőjében két oszlop között római viseletű házaspár, akik a II. század végén, a III. század elején éltek Gorsiumban. A felirat szövege: *D(is) [M(anibus)] | Ulpio Revocat[o] | Trurso frater he[r(es)] |—|*. Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. Ulpius Revocatusnak Trurso testvére és örököse (állította a sírkövet)».

6. Aeneas szobra, a tamariszkusz-sövénnyel szegélyezett kis út bejáratánál (másolat, eredetije az *Antiquariumban*). A Trójából menekülő hős karján öreg apját, a házi istenek ládikáját tartó Anchisest viszi, fiát, a gyermek Ascaniust, másképpen Iulust kézen fogva vezeti. Az utóbbitól származtatták magukat a Iulius császárok, köztük Augustus.

7. Delfinen lovagló Amor, a kis ösvény végén. A gyermek feje hiányzik, esetlenül kapaszkodik a tenger hullámaint vidáman szelő delfinbe.

8. Icarus szobra, a tamariszkuszos út bejáratának másik oldalán (másolat, eredetije az *Antiquariumban*). Icarus a monda szerint apjával, a krétai Labyrinthost építő Daidalos-szal, tollakból és viaszból készített szárnyak segítségével, légi úton menekült el Minos király udvarából. Icarust elragadta fiatalos vakmerősége, a Nap közelébe merészkedett: a viasz megolvadt tollai között, szárnya lehullt, ő maga a kék tengerbe veszett.

9. P. Aelius Respectus és családja sírköve, a tamariszkuszos úttal átellenben (másolat, eredetije az Antiquariumban). Gorsium legszebb köemlékeinek egyike. A nagy, noricum (ausztriai) vagy itáliai fehér márványból faragott sírkő képes mezőjében a család két nőtagja látható a helyi kelta-eraviscus lakosság viseletében. Bal oldalt az anya, fején turbánszerű fejkendőt visel, nyakában *torques* (bronz nyakpereg) és medalion, vállán csokoralakú fibulák (kapcsolótűk) fogják össze ruháját, csuklóján karperec. Tőle jobbra a halott leány, viselete hasonló, de fejét párta ékíti. Jobbjában mindkettő az örök élet szimbólumát, gránátalmát tart. A felirat: *D(is) M(anibus) | P(ublius) Ael(ius) Respectus | dec(urio) mun(icipii) v(ivus) fecit s(ibi) | et Ulp(iae) Amasiae | coniugi Aelia | Materio fil(ia) | ann(orum) X h(ic) s(ita) e(st). Parentes t(itulum) m(emoriae) p(osuerunt)*. Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. Publius Aelius Respectus, városi tanácsstag a sírkövet életében állította magának és Ulpia Amasiának, feleségének. Aelia Materio, leányuk, aki tíz évet élt, nyugszik itt. Szülei állították ezt az emlékkövet». A II. század huszas-harmincas éveiből származó sírkövet a *palatium* (I. épület) fürdőjében találták meg, ahová a IV. században padlóként építették be.

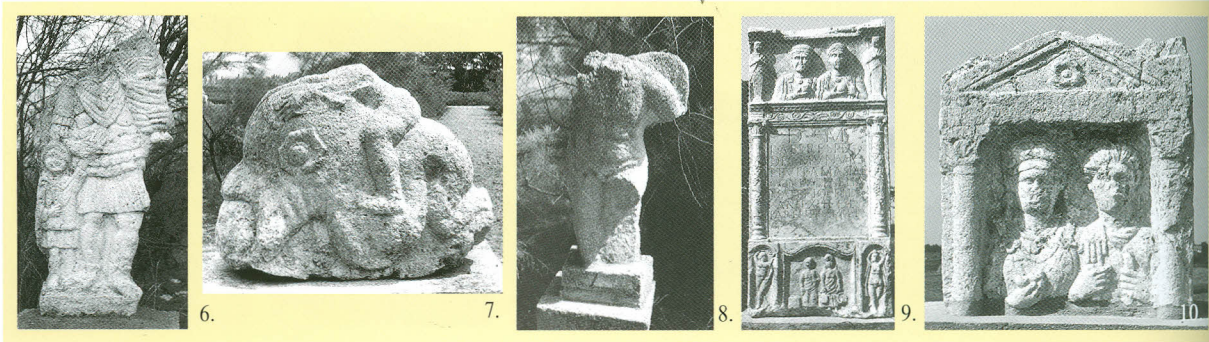
10. Házaspár sírköve. Az oromzattal díszített síremlék képes mezőjében bennszülött viseletű nő turbánszerű fejkendővel, vállain fibulákkal, mellette római módra öltözött férfi, a Traianus-korra jellemző hajviselettel. Kezében irattekercset tart, talán a katonai szolgálattal elnyert római polgárjog okmányát.

11. Sírkő ülő nő alakjával. Tömör karosszékekben, jobb felé tekintve ül a halott. Előtte szolgálója, kezében ékszeres ládikával. A görög mintaképekre (Hegeso síremléke) visszamenő faragvány a *palatium* (I. épület) *porticus*ának egyik oszlopalapzataként került elő.

12. Lovaskatona sírköve. A töredéken lovát kötőféken tartó katonát látunk vérttel, karddal. A szépen faragott kis lovon nyeregként használt pokróc. Az I. századból származó kő – a katona Gorsium helyőrségéhez tartozott – a palota (I. épület) fürdőjéből való, ahol küszöbnek használták.

13. Orpheus az állatok között. A görög mondavilág jeles zenészét ábrázolja a kis töredék, amint Apollontól kapott lantjával elbűvölte az embereket, az egész természetet. Vadállatok, fák, sziklák hallgatták elnémultan játékát.

14. Achilles Skyros szigetén (eredetije a *Lapidarium*ban). A relieftöredék a trójai mondák egyikét eleveníti meg. Thétis istennő, aki ismerte a fiára, Achilleusra váró sorsot – meghal, ha részt vesz a Trója elleni háborúban –, az ifjút leányruhába öltöztetve Lykomédész király leányai közé rejtette. A görögök azonban, jóslat szerint, Achilles nélkül nem vehették be Tróját, Odysseust küldték felkutatására. A furfangos hős kereskedőnek öltözve tért be Lykomédész palotájába. Női holmik, ékszerek mellett fegyvereket, pajzsot, lándzsát, sisakot rakott ki a leányok előtt. Achilles önkéntelenül leleplezte magát: nem a szövetek, a csecsebecsék, hanem a fegyverek után kapott, és amikor valahol

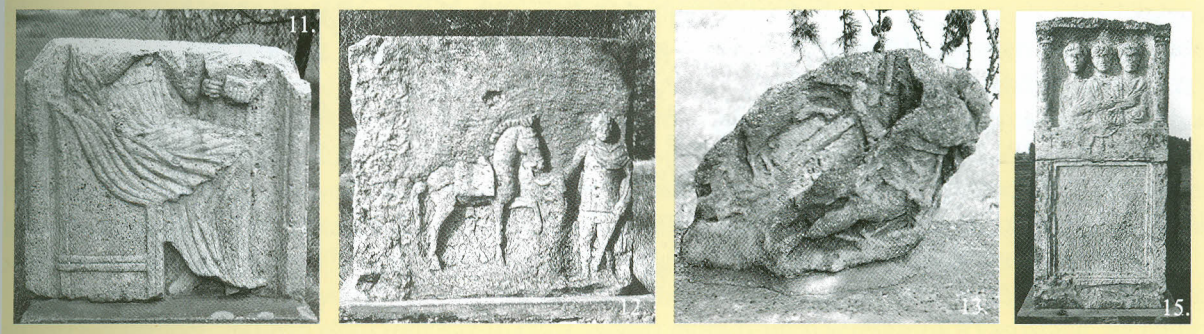

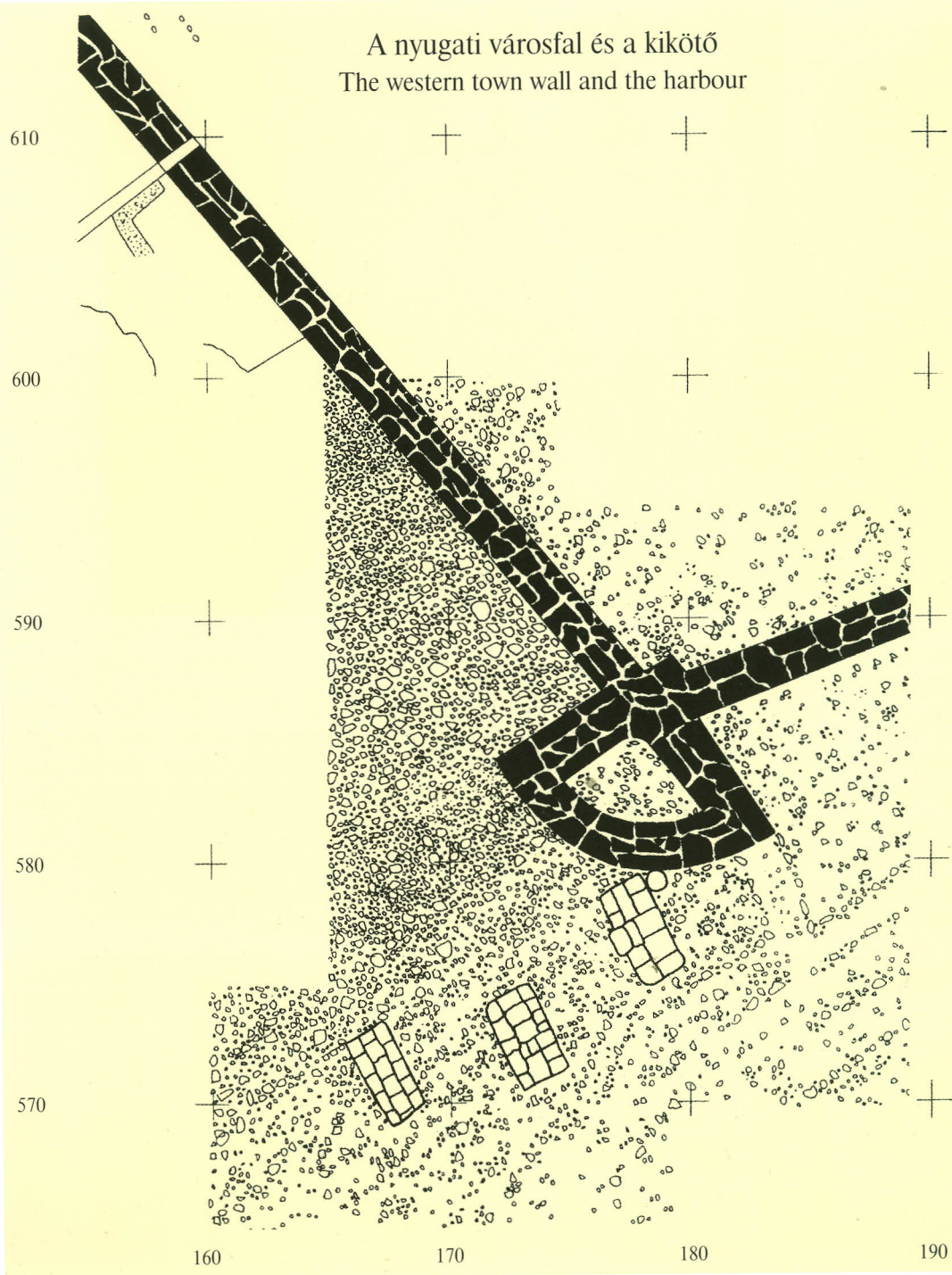
14.

trombita harsant, harci lázban rohant elő. A dombormű a pillanatot örökíti meg, amikor Odysseus karjánál megragadja a magáról megfélekezett női ruhás, sisakos-lándzsás ifjút. A relief a múzeum régi gyűjteményéből való.

15. Aurelia Sura sírköve baloldalt, tujáktól körülveve áll. A háromalakos síremlék felirata: *D(is) M(anibus) | Aurelia(e) Sura(e) qu(a)e | vix(it) an(nos) XXXV me(nses) X | Aur(elio) Fortunio qui | vix(it) an(nos) XIII me(nses) XI | Aureliae Candid(a)e vivae | Aurelia Lucilla libertis | carissimis M(arcus) Aur(elius) | Maximianus nutri | ci pientissim(a)e | f(aciendum) c(uraverunt)*. Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. Aurelia Surának, aki 35 évet és 10 hónapot, Aurelius Fortuniusnak, aki 14 évet és 11 hónapot élt. Aurelia Candidának életében emelte ezt a síremléket Aurelia Lucilla, legkedvesebb felszabadított rabszolgáinak, Aurelius Maximianus leggyöngédebb dajkájának.» A sírkövet két részre vágva találta az ásatás a testőrségi laktanya (IV. épület) oszlopsorának egyik lábazatában.

A nyugati városfal és a kikötő
The western town wall and the harbour

Via ad portum

A *via Amasiáról* a porta után bal felé út nyílik, amely a város délnyugati sarkához és a kikötőhöz vezet.

Nyugati városfal

A déli városfalat, amely a portától nyugat felé húzódik, a középkorban éppen úgy kiszedték és elhurcolták Székesfehérvár építkezéseihez, mint az északi és a keleti oldalon. A falak csak a délnyugati saroktoronytól maradtak meg: a középkorban a folyó vízszintje magasabb volt, mint az ókorban, csupán a felmenő falak elhordására volt lehetőség. A torony legyező alakú volt, amely a IV. századi erődépítkezésekre jellemző. A 150 m hosszúságban feltárt nyugati falat a saroktorony és a nyugati városkapu között két kiugró torony erősítette. Amíg a többi oldalon a tornyok közötti távolság 33 méter volt (100 láb), ezen az oldalon, a széles folyó oltalmában a falszakaszt 45 méterenként védték tornyokkal. A fal alapozása – mint a többi oldalon is – 2,2 m vastag volt, a felmenő fal 1,8 m, azaz erősebb mint a II–III. századi város- és táborfalak (pl. Intercisa 1,3 m széles falai), gyöngébb, mint a IV. század közepe táján épült aquincumi legiostáboré, vagy a belső erődített városoké. A lábazatot, de részben a felmenő falat is a 260. évi katasztrófában tönkrement épületek és összedőlt sírok faragott köveinek felhasználásával építették.

Kikötő

A délnyugati saroktorony a III/IV. század fordulóján egy nagyobb, kövezett téren épült fel, amely a 260-ban megsemmisült város periódusához tartozott. A tér és környezetének feltárása még nem fejeződött be, így rendeltetéséről legfőljebb feltevések kockáztathatók meg. A saroktornyot érintve három nagyméretű, kváderkövekből faragott, mélyre alapozott pillér került elő, amely a nyugat, illetve a folyó nyugati oldalán épített, dél felől (Sopiana/Pécs) érkező utat lezáró kapu alapjait szolgálta. A tér nyugat felé hosszú és széles mólóban, vagy inkább útban folytatódott, déli oldalán a folyóig ért, a móló/út északi oldala kisebb öblöt zárt le. A vízfelület közelében fa és kő cölöpök csónakok, kisebb dereglyék kikötésére szolgáltak. A Sárvíz eredeti medre a római város és a múlt század második felében kialakított csatorna (Nádor-csatorna) között folyt számos kanyarral, kisebb homokszigettel. Ha a folyó medrében talált V. századi arany pajzske-
ret Edica szkir királyhoz köthető, a folyót az antik forrásokban említett Boliával azonosíthatjuk.

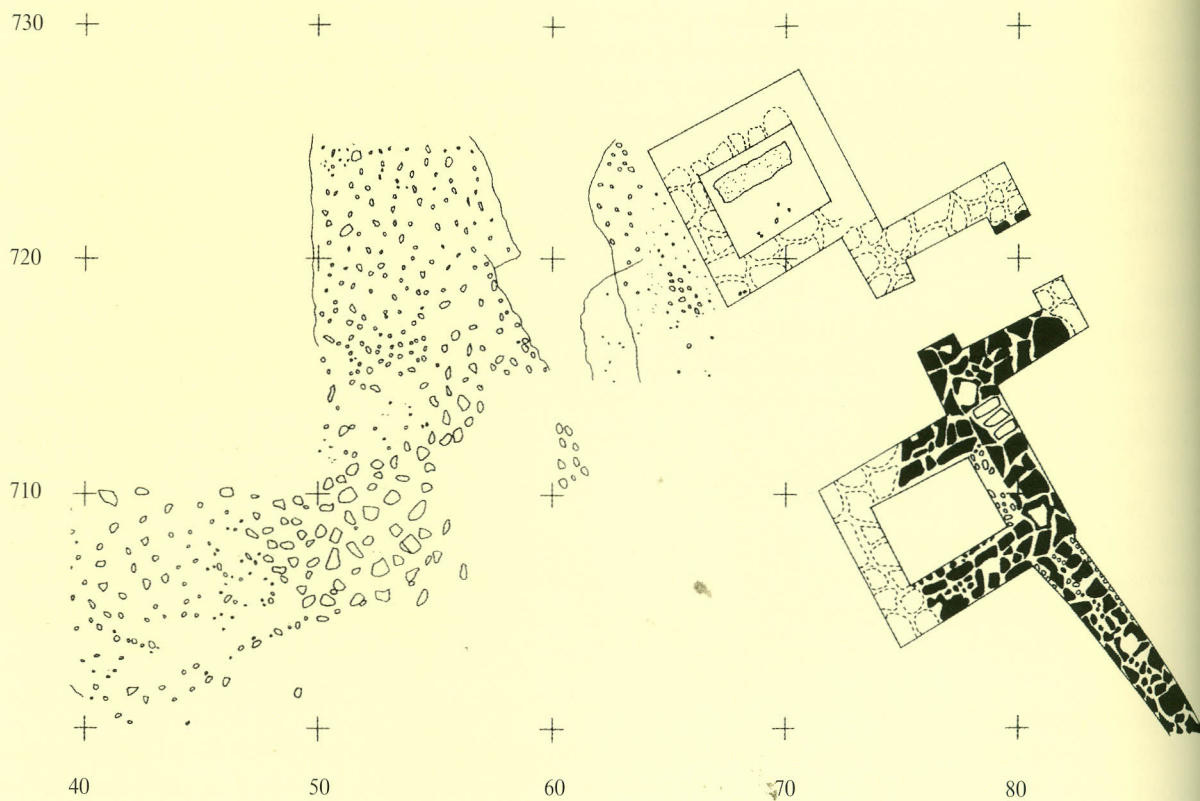
Lakóházak a városfal mellett

A nyugati városfal belső oldalán, a saroktorony és az 1. torony között nem kerültek elő a falhoz támaszkodó épületek maradványai. Az 1. és 2. torony között azonban szinte folyamatosan mutatkoznak különböző periódusból való falak, többségükben összefüggés nélkül. Kivétel az *LVI. épület*, amely kéthelyiséges, 7,4 x 7,4 m nagyságú ház volt, sárba rakott falait gondosan építették. A városfalak mentén talált épületekhez hasonlóan a IV/V. század fordulóján jöhetett létre, amikor a külső városnegyedekből, a környékből beköltöző nagyszámú menekült a város minden szabad területén lakóhelyet épített maga és családja számára.

Az *LVI. épület* mellett, attól 1,8 m távolságra egy másik, hasonló korú lakóház (*LVII. épület*) három falcsonkja maradt meg, amelyek 7,8 m² nagyságú teret zártak közre. Ezt ismét 1,8 m (azaz kb. 6 láb) széles köz választotta el a 8,4 m széles *LVIII. épülettől*. A három lakóház közel azonos mérete, az elválasztó közök szélessége arra mutat, hogy 378 után a telkek kimérése még meghatározott szabályok szerint történt.

A 2. nyugati torony és a nyugati városkapu között a fal belső oldalán nem került elő több késői lakóház, viszont egy korábbi, 260-ban elpusztult ház (*LXVIII. épület*) maradványai keresztezik a városfalat. Az épület

Nyugati városkapu
The western towngate

kiterjedése és rendeltetése nem határozható meg, a rétegtani viszonyok azonban itt is, mint a korábbi falakra ráépült városfalak esetében a város más területén is, egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a *LXVIII. épület* pusztulása és a városfal építése között átmeneti periódussal nem lehet számolni: a városfalak Herculia építésének korai, a III. század végére keltezhető korszakához tartoznak.

Decumanus maximus

Nyugati városkapu

A *via Amasia* a városközponthoz vezet, amelyet a nyugat-kelet irányú *decumanus maximus*, az ókori város főutcája a oszt két részre. Az utca a nyugati városkapunál kezdődik. (Ugyanide jutunk, ha a nyugati városfalat követjük.) A kapu előterében valószínűleg híd ívelt át a Sárvízen (felkutatására eddig még nem került sor), – a rajta áthaladó főútvonal Poetovio (Ptuj) felé vezetett. Az út a Balaton déli oldalán haladt, Poetovionál érte el a Borostyán-utat, amelyen át az utazó Aquileiába, Itáliába jutott el. A híd túloldalán egy másik út észak felé ágazott el: ezen az utazó Sárkeszi érintésével (a környék legjelentősebb Mithras-temploma állt itt) a Savariából Aquincumba vivő főútvonalat érthette el.

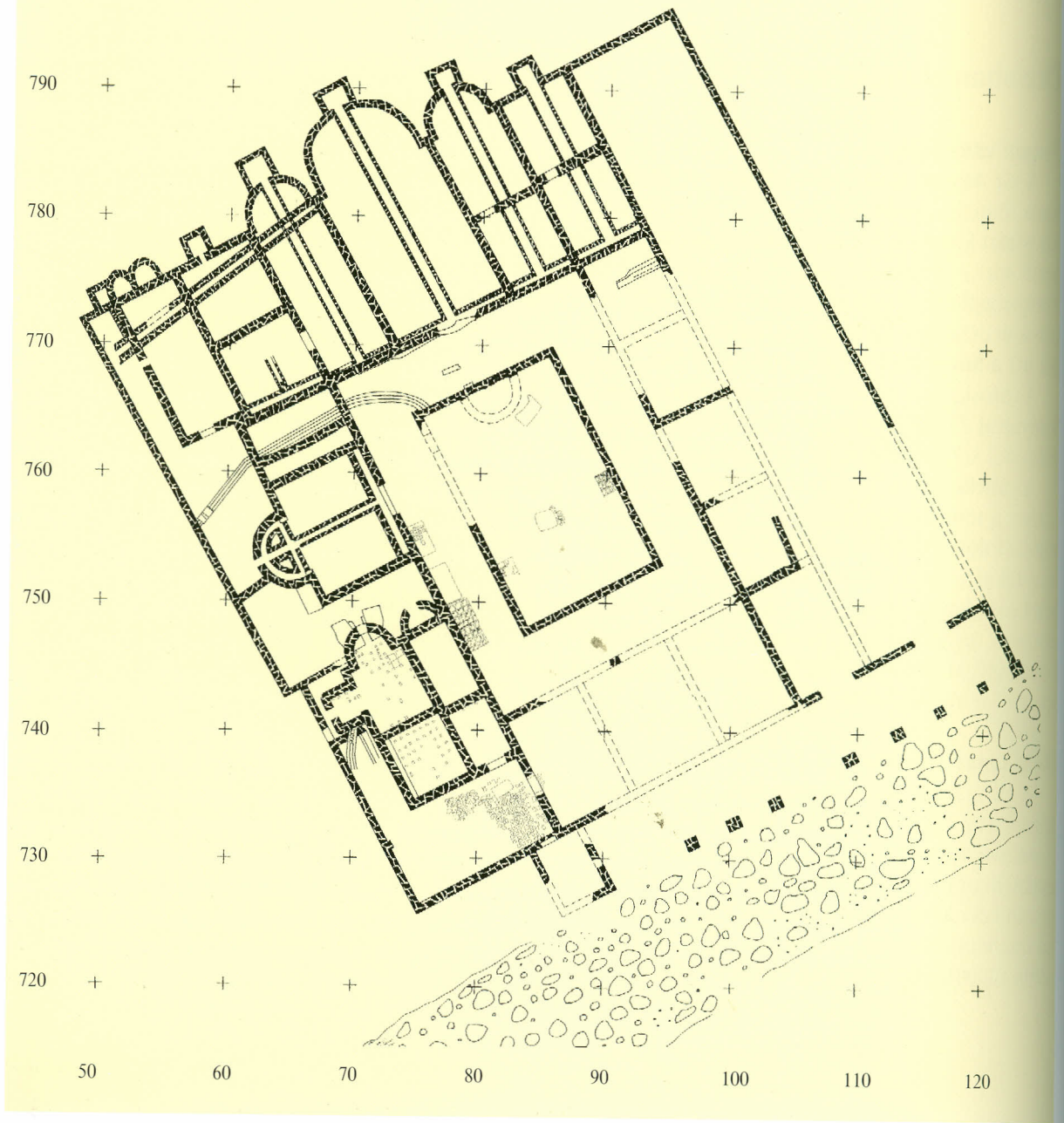
A városkapu a nyugati városfalat szakítja meg, két hatalmas kiugró torony között helyezkedett el. A kapu tornyaival 23 m hosszú volt, a falak vastagsága 2,7 m. Maga, a városfal síkjából visszaugratott kapuépítmény 8,2 x 7,2 m nagyságú, amelyet külső oldalán és a város felé egy-egy 3,1 m széles kapu zárt le.

Az áttekintést a 260 előtti korszak falmaradványai teszik bonyolulttá. A korábbi korszak – a szentkerület – ezen a területen a folyóig ért. A városfal és a déli torony helyét részben korábbi épület (*LXVIII. épület*) romjai fölött jelölték ki. A ház a marcomann háborúk előtti korszakban épült, kis kövekből készült alapfalain a felmenő falak vályogtéglából készültek. Nagyobb, gondosan épített kőépület mutatkozik a fal előtt, részben a kapu előterében (*LXIX. épület*). Az északi kaputorony előtt kövezet látható: ez volt a városon átvezető út eredeti nyomvonala. A korai útig érő épületmaradványok a feltárás befejezéséig nem adnak útbaigazítást rendeltetésük felől, inkább középület, üzletház, esetleg vendégfogadó, raktár vagy vámépület lehetett, mintsem lakóépület.

Decumanus maximus

A IV. századi város nyugat-kelet irányú főutcája a nyugati és a keleti városkaput kötötte össze. A város közepén az észak-déli főutca, a *cardo maximus* keresztezte, amely a déli és az északi városkapuhoz vezetett. A *decumanus maximus* a kereszteződéstől keletre kissé elhajlik délkelet felé. Az utcát lezáró keleti városkapu csaknem ugyanott épült fel, mint az I. századi katonai tábor keleti kapuja. A *decumanus maximus* a nyugati részen két oldalt oszlopsor díszítette, a nyugati részen középen, a keletin kétoldalt fedett vízelvezető csatorna húzódott. Az utcát ismételten megújították, ezek során szintje minden alkalommal emelkedett. A legkésőbbi útjavítás az V. század elején történt.

Palatium (I. épület)
The Palatium (building I)

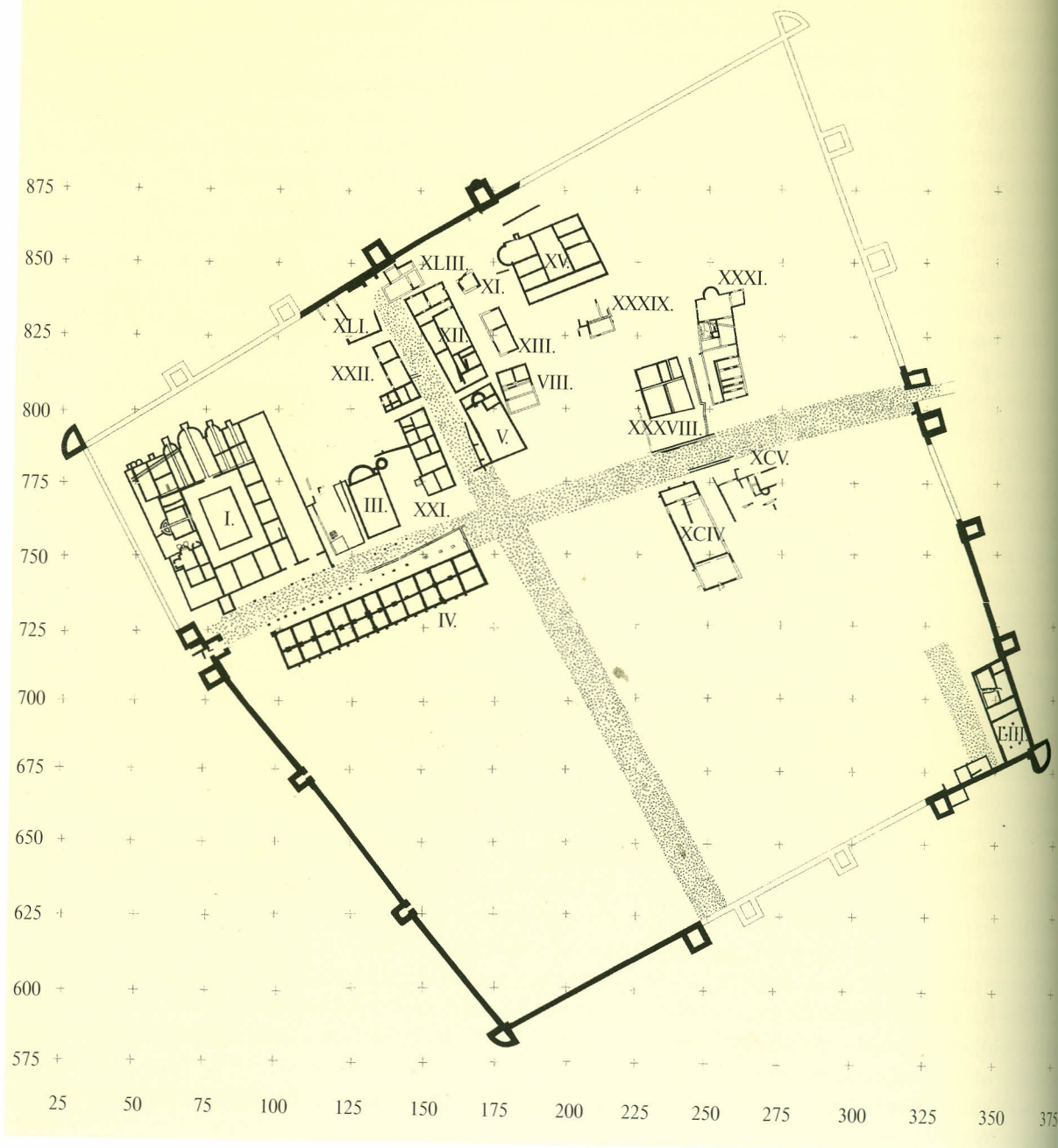
Palatium (I. épület)

A *decumanus maximus* északi oldalán a fallal körülvett IV. századi város északnyugati szögletét egyetlen épület foglalja el, a III/IV. század fordulóján épült palota. Diocletianus császár az elpusztult szentkerület helyén építette fel az új Valeria provincia központját, Herculiát. A 65 m hosszú, 50 m széles épület helytartói palotának épült. A főutca felől oszlopos árkád, *porticus* díszítette. Főbejárata az épület tengelyében nyílt, a keleti oldalon lévő gazdasági udvarba széles kocsibejáró vezetett. A főbejáraton át a *vestibulum*ba lépett az érkező, innen jutott a belső udvart körülvevő félig nyitott, oszlopokkal díszített folyosóra (*peristylum*). Bal felé a fürdő helyiségei sorakoztak. A belső udvar, vagy inkább kert közepén ciszterna fogta fel az esővizet. A palota különböző helyiségeit – a fürdő kivételével – a *peristylum*on keresztül lehetett megközelíteni. Az utóbbihoz a *vestibulum* bal oldalán lévő helyiség vezetett. A fürdő előterében lévő mély akna a városi vízvezetékhez tartozó ólomcsőre ad rátekintést. A cső másik szakasza mintegy 100 méter távolságban, a szentélyek előtt (*IX. épület*) bukkan elő a föld alól. Az előtérhez kapcsolódó további négy helyiség vetkőzésre, hideg, langyos és forró fürdő céljaira szolgált. A megemelt padlózatot, amely alá a forró levegőt beengedték, a langyos fürdő termében téglaoszlopok tartották, a forró fürdőben a padló bazalt lapjai bazaltoszlopokon nyugodtak. Ezt a teret az északi oldalon szűk bejárat töri át: az elpusztult fűtőtérből itt áradt be a forró levegő. A *caldarium* (forró fürdő) nyugati oldalán másik apszis látható: ebben kapott helyet a fürdőkád. Kívül téglából készült csatorna vezette le a medence elhasznált vizét. A *peristylum*ból nyíló lakószoba a helyiségek padló alatti fűtésének rendszerét mutatja. A fűtés itt is, mint a fürdőnél, az apszison kívül épített kis – itt is elpusztult – fűtőházikóból (*praefurnium*) történt. A forró levegő az apszist behálózó csatornán és a helyiség közepén jutott el a *peristylum*mal határos falig, amely mellett két ágra oszlott. A padló alatti fűtés az északi oldal helyiségei egy részében is megfigyelhető. Itt a kis négyszögletes *praefurnium*ok is megmaradtak. A palota legjelentősebb helyiségei az északi oldal közepét foglalják el. Az északnyugati sarkon, végében két kis apszissal ellátott terem csak kívülről volt megközelíthető a *peristylum*ból keskeny folyosó vezetett hozzá, amely alatt a *peristylum* esővíz csatornája is látható. A különálló terem rendeltetése nem ismert. Az északi front három középső helyiségét apszis zárta le, és padlóalatti fűtéssel melegítették. A korai ásatások 1934–36 között e három helyiségre találtak rá először, és az épület további részeit nem ismerve, arányai alapján háromhajós ókeresztény bazilikát sejtettek bennük. A palota keleti oldalán a *peristylum*ból egy sor kisebb, négyszögletes helyiség nyílt, egy részük a mögöttük lévő, a palota teljes keleti oldalát elfoglaló gazdasági udvarhoz kapcsolódott. A leletanyag alapján – egyikükben kocsimaradványra találtak, a másikban fonás-szövés tárgyi emlékei kerültek elő, kovácsolás nyomai a harmadikban – lehetséges, hogy a palotát kiszolgáló műhelyek kaptak itt helyet.

A palotát eredeti rendeltetése szerint valószínűleg addig használták, amíg Valeria provincia közigazgatása működött. Mint lehető legkésőbbi dátum a 420-as évek közepe jöhet számításba, amikor a határvédelem utolsó átszervezése történt. A következő korszakból valók azok a téglából épített kádak, amelyek a *peristylum*ban, a belső udvarban ipari tevékenységre engednek következtetni. Az épület pusztulását jelzik a palota területén talált sírok. Ezek egy része a római kori népességhez fűzhető, mint a gazdasági udvarban, a keleti fal mellett eltemetett gyermekeké. Az utolsó korszakot azok a germán sírok jelzik, amelyek helyét akkor jelölték ki, amikor a falak egy része már nem állt. Az 51. számú sír ásása közben falra találtak, amelyet kemény munkával a gödör formájára bontottak ki.

A IV. századi palota a szentkerülethez tartozó épületek fölött jött létre. A palota alatt lévő épületek egy része a 260. évi katasztrófa idején nagyrészt megsemmisült, más részleteik a palota miatt – amely a település

A IV. századi, fallal körülvett város
 The town surrounded by walls in the 4th century

kiemelkedő értékeinek egyike – nem voltak feltárhatók, illetve bemutathatók. Az utóbbiak közé tartozik a *C. épület*, amely a palota északnyugati helyiségei alatt csak össze nem függő falak formájában maradt fenn, részben a palotától északra eső területen. Az épület rendeltetéséről semmit nem tudunk, de néhány különlegesen értékes emléke arra enged következtetni, hogy a szentkerület jelentős szentélyei közé tartozhatott. Innen származott Gorsium legszebb Venus-szobra, feltehetően egy alexandriai műhelyből, továbbá egy arcos edény, szakállas férfiábrázolással, egy zöldmázás edénytöredék, fülén visszaforduló kígyókkal. Itt került elő, de valószínűleg a palota-korszakban került e helyre az a bronz állatalak is, amelyhez tartozó keleti istenség – Sabazios – bronz szobra 170 méterrel arrébb, a kis pódiumtemplom (*XVII. épület*) kincstárához tartozott. Hasonlóképpen csak össze nem függő falmaradványokat ismerünk a palota középső helyiségei és belső udvara alatt rejtőző *LXXXIV. épület*ből. Ezekkel ellentétben teljes egészében feltárható és bemutatható volt a harmadik épület a palota keleti részén lévő udvar járósíntjében és a hozzá csatlakozó gazdasági helyiségek padlója alatt.

XXV. épület

A külső oldalain támpillérekkel megerősített, nagy belső térrel rendelkező épület még tisztázásra váró előterével a szentkerület templomainak egyike volt. A szentkerületben feltárt épületek között az egyik legjobban megépített, szokatlanul mély alapozású. A nagy belső teret jó minőségű terrazzo padló fedte. Déli oldalán lévő kétszárnyú faajtájának elszenesedett maradványai a padlóra zuhantak. A *cella* előtt töredékesen maradt meg az előtér, amelybe oszlopok között lépett be a látogató. A templomot feltehetően Minerva istennőnek szentelték: innen való az istennőt ábrázoló szobortöredék. Egy további ezüst korongon Medusa feje látható, amelyet az istennő a szörny alak megölése után mellvértje közepére tűzve viselt.

Testőrségi laktanya (IV. épület)

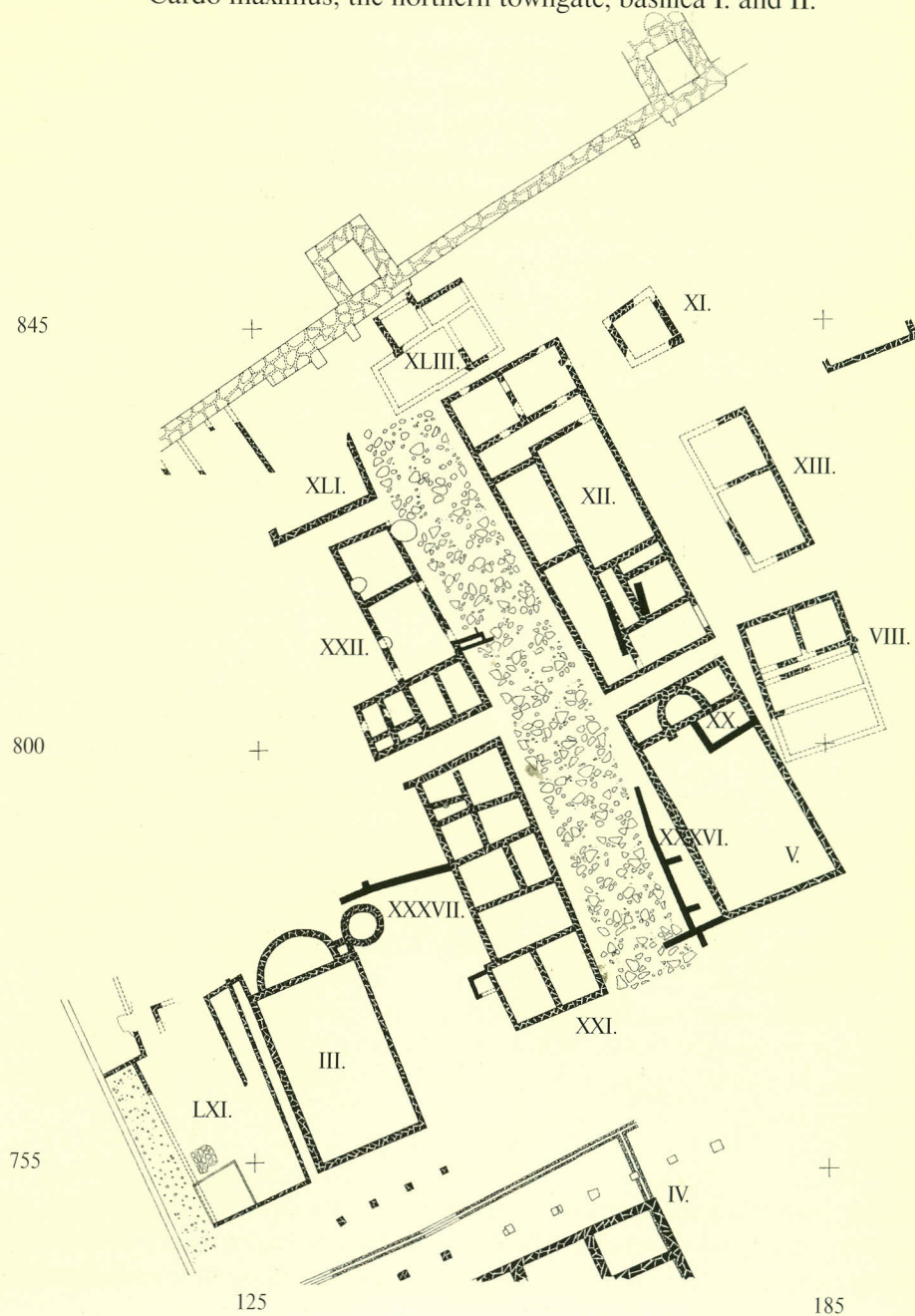
A helytartói testőrség laktanyája. A *decumanus maximus* déli oldalán feltárt épület 70 m hosszú, keskeny építmény, két sorban tizenegy-tizenegy helyiséggel. Az épületnek a főutca felőli oldalán oszlopsor alapzata maradt meg, itt fedett *porticus*-szal lehet számolni. Az épület déli oldalán a falat félpillérek erősítették meg. Ezek ritmusa nem egyezik az oszlopsoréval, éppen úgy, mint a két helysősor elválasztó falat erősítő nagy téglapillérek. Az utóbbiak későbbi átépítéssel hozhatók kapcsolatba. 430-ban, amikor Róma Pannoniát átadta a hunoknak, az épület eredeti rendeltetése megszűnt. A felhagyott laktanya átalakításai feltehetően a megváltozott rendeltetéssel függtek össze. Lehetséges, hogy az épületet ettől kezdve *horreum*ként, magtárként használták azokban a nehéz évtizedekben, amikor fosztogató barbár csapatok hetekre, hónapokra falak közé zárták a városlakókat.

A helyiségek padlójában mutatkozó falak a korábbi, a szentkerülethez tartozó építkezések maradványai. Ebből a korszakból három egymás mellett lévő épület különíthető el (*LXXVII.*, *XXXII.*, *XXVII.*), amelyek északi frontja a szentkerület széles, nyugat-kelet irányú felvonulási útjának déli oldalán húzódik. A két nyugati épületről keveset tudunk.

LXXVII. épület

A nyugati oldalon lévő öt nagy, különböző méretű teremből áll, egyikük falfestményén szép női portré maradt meg. Egyik északnyugat-délkelet irányú belső fala a *IV. épület* szintje alatt 2 m magasságban maradt meg. Az öt helyiség esetleg arra mutathat, hogy az épület a tartománygyűlés rendelkezésére állhatott, a provincia öt városának adva helyet.

Cardo maximus, északi városkapu, I. és II. basilica
Cardo maximus, the northern towngate, basilica I. and II.

XXXII. épület

A középén emelkedő épület egyetlen nagy helyiségből állt, feltehetően a szentkerület szertartásaiban volt szerepe.

XXVII. épület

A szentkerületbeli szerepe a harmadik épületnél egyértelműen mutatkozik. A nagy térre (*forum*) néző homlokzatán hat oszlop díszítette, amelyen át széles előcsarnokba lépett a látogató, ebből három cellába vezetett ajtó. Az északi cella falában megmaradt egy korábbi oszlop alapzata, felirattal. A szöveg alapján L. Virius Mercator *sacerdos* (a templom papja) a szentkerülethez tartozók üdvére állította. Az isten neve töredékesen maradt meg, egyértelműen nem egészíthető ki. A templomot a marcomann háborúk után építették.

Ugyanitt, a IV. századi laktanya fölött, a település legkésőbbi periódusában kis falusi templom állt (XXXVI. épület), szűk belső terét mély apszis zárta le a keleti oldalon. A templomot kerítéssel övezett temető kert vette körül (füvesítés jelzi kiterjedését). A szűk kertben (amelynek déli fele még feltáráásra vár) kilenc évszázadon át helyezték örök nyugalomra Herculia, majd Fövény lakóit. A legkorábbi sírok a VII. századból, az avar uralom idejéből valók, a legkésőbbiek a XVI. századi török hódítás első éveiből. A templom a tatárjárás után épült fel: ekkor semmisült meg a római kori basilica (III. épület), amely körül a legkorábbi sírok találhatóak.

16. Pro salute templensium felirat. A felirat első sorának betűi töredékesek, az isten neve egyértelműen nem rekonstruálható. [— ll. Magn[—] | pro salute | templensium | L. Virius L(uci) f(ilius) Mer|cator sacerd(os) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]. Azaz: «...l. Magn[i]nak a templomhoz tartozók üdvére Lucius Virius, Lucius fia, pap fogadalmát szívesen teljesítette.» A templom e helyen *augurok* által felszentelt szentkerületet jelent.

A *decumanus maximus* északi oldalán, az I. és a III. épületek közötti terület áttekintését az egymás fölött húzódó építési periódusok és átépítések nehezítik. A korai falak itt is a II. századból valók, amelyek fölött a III. és IV. században is építkeztek. A település késői (V. századi?) korszakához tartozik két téglapadlós bódé, amelyek deszkafalainak lenyomatát a malter megőrizte. A déli bódé körül nagy tömegű vassalak került elő: a hajdani városközpont ebben az időben a biztonságos városfalakon belül különféle mesterségek műhelyeinek is helyet adott. A töredékes és összefüggéseikben nem tisztázható késői falak elbontása után az *area sacra* periódushoz tartozó, részben meglévő, részben kiegészíthető épület bontakozott ki.

LXXXVII. épület

A XXV. épülettől keletre, tőle keskeny és dél felé szélesedő térséggel elválasztva, egy 21,2 x 9 m nagyságú épület állott. Nyugati falát egymástól eltérő távolságra épített félpillérek erősítették. A félpillérek az épület belső válaszfalaihoz igazodtak. Az északi oldalon egy 9 x 9 m nagyságú terem nyílt. Ettől délre hat, a nyugati oldalon kisebb, a keleti részen nagyobb helyiség épült. Az épület rendeltetése nem ismert.

Ókeresztény basilica I. (III. épület)

A *decumanus maximus*ról nyíló épület 25 m hosszú, 12 m széles, északi oldalát nagy ívű apszis zárja le. Templom jellege mellett szól a basilica keleti oldalán, az apszis indulásánál téglából épült kis medence. Hasonló formájú keresztelőmedencék ismeretesek Dalmatiából, Noricumból, ahol az V. század elején

építették őket, és a templomok azonos szögletében láthatóak. A keresztelomedencén kívül a templom késői építése mellett szólhat a IV/V. század fordulójáról való fehér márvány oltárkorlát is, amelyet a középkorban Székesfehérvárra hurcoltak, de már nem a királyi építkezések, hanem a Budai külvárosban alapított rendházak egyike számára. Az oltárkorlát, egyik oldalán Krisztus-monogrammal, szimbolikus állatokkal és növényekkel, az V. század eleji pannoniai művészet egyik kimagasló értékű darabja (leírását → *Antiquarium*-nál). A keresztelomedence és a finom oltárkorlát arra mutathat, hogy ebben az időszakban Herculiában püspök tevékenykedhetett, ami a város nagysága és közigazgatási szerepe alapján valószínű. A templom körül már az V. századtól temetkeztek. A temető alapján a népvándorlás korban fennmaradt, falu méretűre zsugorodott település központja lehetett. A templomban Gorsium/Herculia legtovább fennmaradó épületét láthatjuk. A temetkezések a hajdani város központjában az egész népvándorlás korban folytak, és ugyanitt tették földbe a honfoglalást követő évszázadokban Föveny falu halottait is. A templom elpusztulása a tatárjárással hozható összefüggésbe: a XIII. század második felében épült fel Föveny lényegesen szerényebb, a helyi lakosság arányához mért temploma, a temető területén (*XXVI. épület*).

Helyreállított freskók a XXIII. épületben / Renovated frescoes in building XXIII

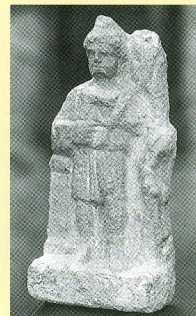
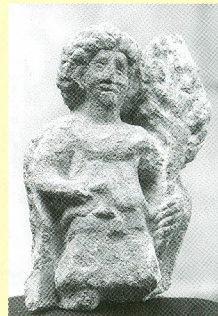
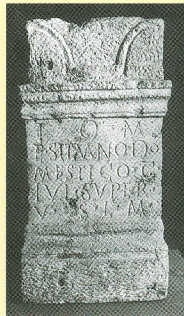
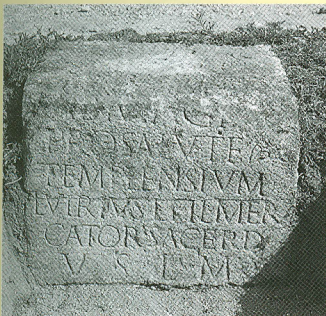

XXIII. épület

A Basilica I. (III. épület) egy korábbi, rombusz alakú épület romjai fölött épült. A védőépület, amely a basilica felmagasított falához támaszkodik, a II/III. századi előzményekre ad betekintést. Az ókeresztény templom (a jelenlegi járószint magasságában meghatározott) padlójánál mélyebben egy jó minőségű korábbi, öntött – terrazzo – padló látható, amely a szemben lévő oldalon freskóval díszített vályogfalig ér. A falfreskó lábazati része eredeti helyén megmaradt, a felmenő falakról és a mennyezetről azonban a 260. évi pusztulás idején a padlóra zuhant. A vastag égési rétegből kibontott falfestménytöredékek gazdagon díszített szobabelső több részletét őrizték meg. Az oldalfalat, amelyet a helyén lévő sáv tanúsága szerint oszlopok és vörös sávokkal tagolt fehér mezők tagoltak, a középső mezőben egy medalionba foglalt portré díszített. Fenn két ablak indítása is megmaradt. Egy fülkét határolt az a nagyobb töredék, amelyet alul stukkópárkány zárt le, fölötté zöld leplen különböző hangszerei között a Héra iránt érzett szerelméért örök alvársra ítélt Endymion fekszik. A szépséges elisi pásztort minden éjszaka az égbolton utazó Seléné, a Hold istennője keresi fel, és csókjaival – hiába – ébresztgeti. A szobabelső legszebb része a mennyezet, levelek, virágok dús szövedékével, amelyet a meglévő négy sarkon egy-egy vörös medalion tört át egy-egy portréval. A négy fej közül kettő a négy évszaktól vett ábrázolás: a Tél fátyollal, levelek nélküli ágacskákkal és feltehetően a Tavaszt megjelenítő koszorús női fej. Két további medalionba foglalt freskó nem ehhez a témakörhöz tartozik, fríg sapkás fejek tekintenek le: a portrék komikus maszkoknak tekinthetők. Nem illeszthetők a rekonstruált falmezőbe a külön bemutatott stukkópárkány-töredék és egy szárnyas Amor töredéke. Az épület másik, a nyugati oldalon lévő helyiségében további, tapéta stílusú freskók kerültek elő, amelyek helyszíni bemutatására nem volt lehetőség (→ *Antiquarium*).

A XXIII. épület területén két oltár és két szobor került elő, valamennyi az erdők-mezők istenének, Silvanusnak kultuszához kapcsolódott. Az épület jellegéből nem következtethetünk arra, hogy az isten tiszteletét szolgálta volna. A köemlékek a bazilika falaiba építve kerültek elő, feltehetően máshonnan (esetleg a közeli szentélyből, a XXVII. épületből) kerültek az épületbe. A négy emlék közül csak az egyik oltár látható a térségben. A másik, Silvanus Silvestrisnek szentelt homokkő oltár töredéke, rossz állapota miatt, nem került a kiállításba. A két szobrot az elmúlt években ellopták (a 17. számú oltár fotója mellett a két elrabolt Silvanus-szobor képe).

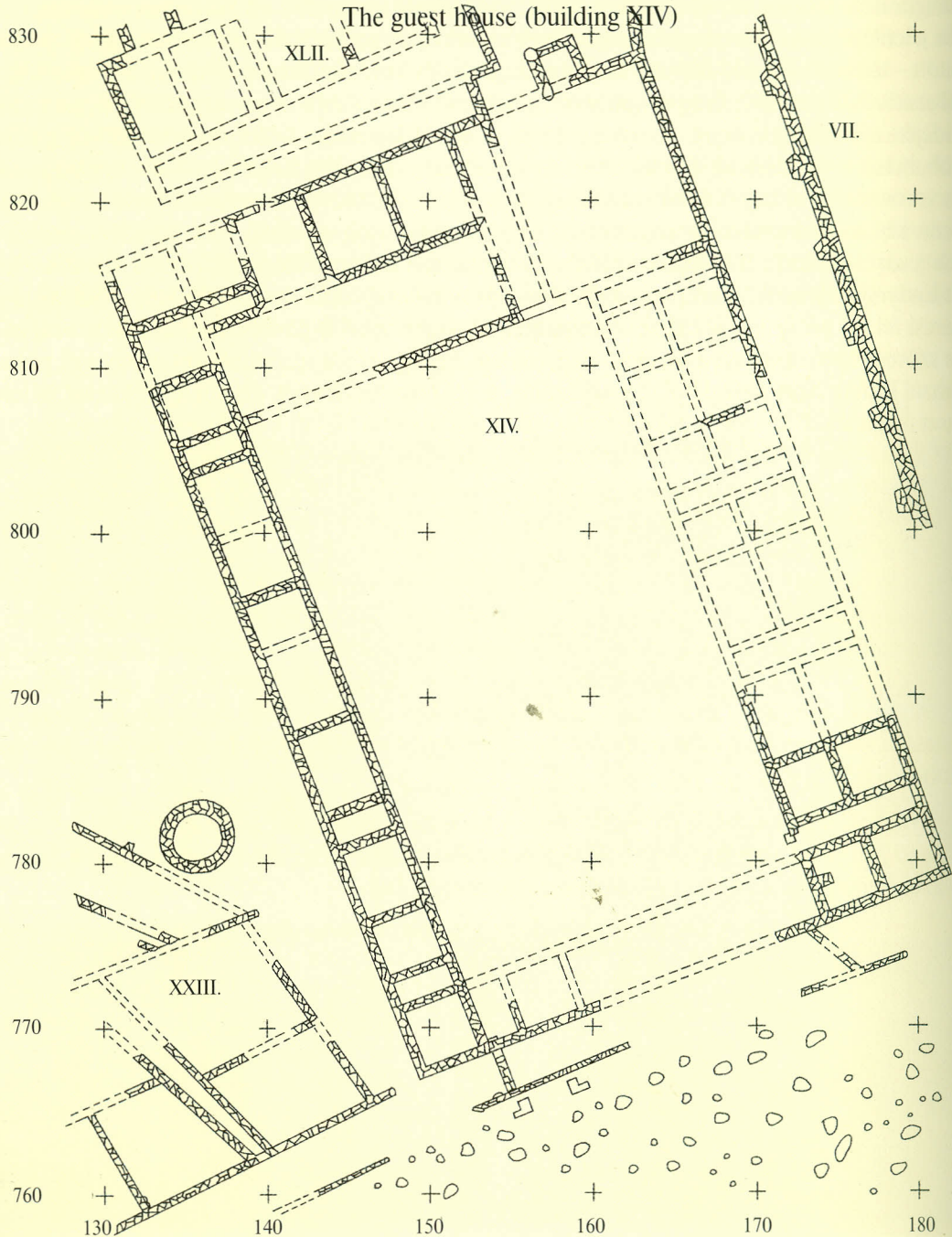
17. Iuppiternek és Silvanusnak szentelt oltár. A kis oltár felirata: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et Silvano Domestico, C(aius) | Iul(ius) Super | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Azaz: «A legjobb és leghatalmasabb Iuppiternek és Silvanus Domesticusnak C. Iulius Super fogadalmát szívesen teljesítette.»

16., 17.

Vendégház (XIV. épület)

The guest house (building XIV)

Area Sacra

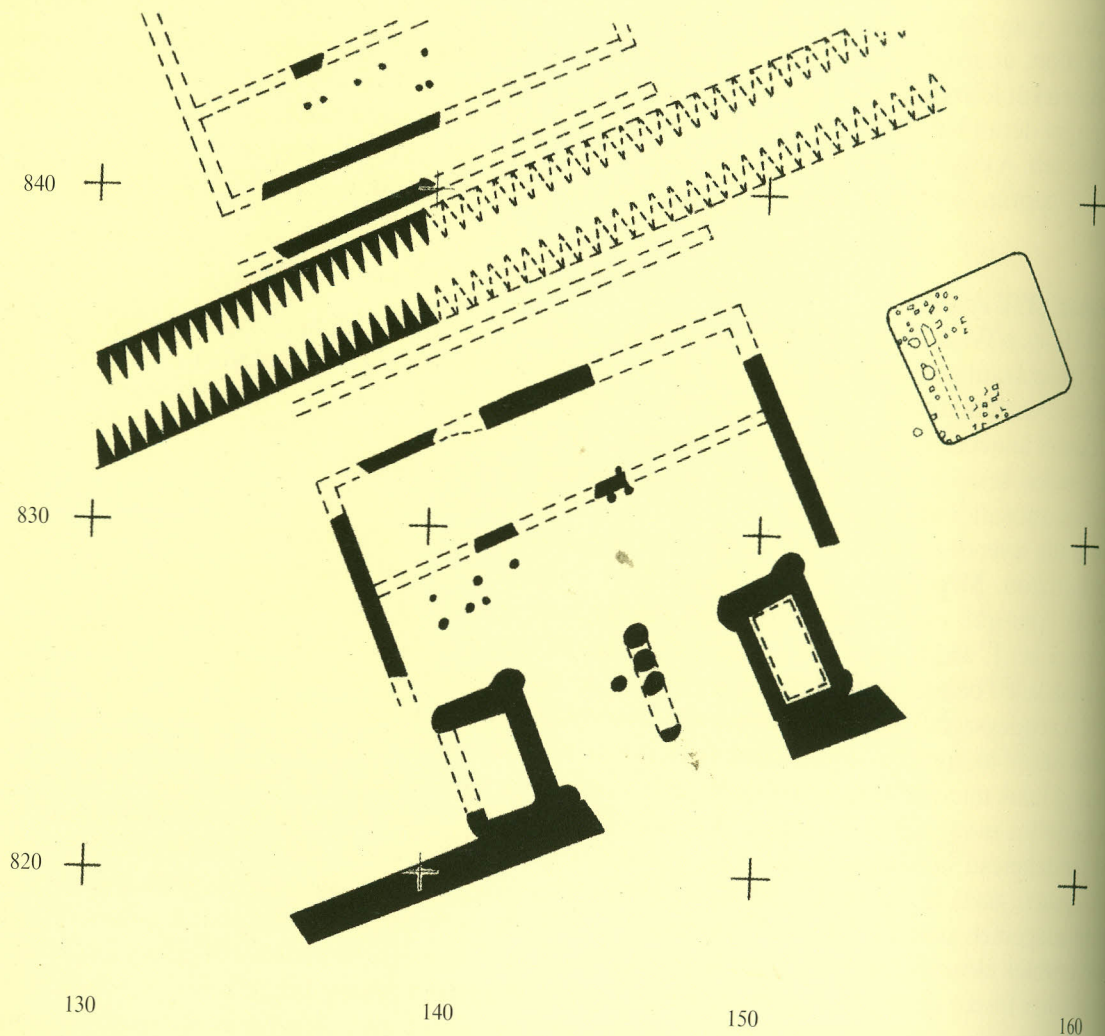
Közkút

A *Basilica I. (III. épület)* keleti oldalán, a *baptisterium* mellett a nagyméretű, ovális alakú közkút nagyobb átmérője meghaladja a 3 métert. Mélysége 10 méter. Csaknem aljáig kőből épült, alul hét sor, négyzet alakban felépített fagerenda tartotta a felmenő falat. Az ásás során mintegy 20 000 tárgy került ki belőle: vízmereskor beejtett edények, korsók, bronzpántos favödrök, a kút fölé hajló leányok különféle díszítésű csont hajtűi, továbbá pénzek, edénytöredékek, különböző állattetemek (köztük sok kutya), amelyek vagy a vízbe estek, vagy hullájukat bedobták. A kút alján férfi csontváz feküdt, homlokán halálos kardvágással, mellette eltört, aranyozott kardmarkolat, bőr saru. A tetemet közel két évezreden át hatalmas kő szorította le: ha nem a kút felszentelésével egybekötött emberáldozatról volt szó, inkább egy I. század közepén történt gyilkosságra derült fény a kút feltárása során. A kard és a saru alapján a halott az első megszálló alakulat tisztje lehetett. A kutat Gorsium legkorábbi időszakában építették, és évszázadokon át szolgálta a várost bő vizével. A népvándorlás kor idején az évszázadok során felhalmozódott szemét, törmelék már elfedte a vízszintet.

Vendégház (XIV. épület)

A II/III. és a IV. századi épületek egymás fölé rétegződése itt I. századi maradványok jelzésével egészül ki. A II/III. századi periódusban a szentkerület vendégháza állt ezen a helyen, amelyben a tartománygyűlésre, illetve a császárkultusz szertartásaira érkező küldötteket szállásolták el. A *forumra* vezető felvonulási útra tekintő ünnepélyes frontja 35 m széles volt, hossza északnyugat irányban 53,5 m. A freskós háztól (*XXIII. épület*) keskeny köz választotta el, amely háromszögű térré bővült (*I. tér*). Keleti oldalán a császárkultusz csarnokaitól utca választotta el (*cardo I*). A falak mentén a nyugati, a déli és a keleti oldalon helyiségsor épült, a vendégszobák, közöttük kis bejáró folyosóval. A déli oldalon nyílt bejárata, amelyhez töredékes felirat tartozott. Megmaradt három betűje – INA – sajnos nem árul el semmit az ünnepélyes szövegről, amely az építésről, esetleg a háború utáni megújításról emlékezett meg. Talán a vendégház bejáratához tartozott a két L alakú nagy pillér, amely a déli homlokzat nyugati részén emelkedik. A vendégház belső udvarának keleti oldalát kettős helyiségsor kísérte. Az udvar, amelyet oszlopsor díszített, 22 x 36 m nagyságú volt. A vendégszobák falainak felmenő része eredetileg, a II. század elején, vályogból készült. A marcomann háborúk idején az épületet súlyos károk érték, a kijavíthatatlan külső falakat ekkor kőből építették újjá. Ezek a felmenő falak mindenütt szélesebbek és jobb minőségűek mint az alapfalak. A helyiségek belső elválasztó falai továbbra is vályogból készültek. A vendégház udvarát – az északi oldalon – az újjáépítéstől különböző rendeltetésű helyiségek határolták. Eredetileg a vendégház északi oldalát a háromcellás templom (*XLII. épület*) zárta le. Az udvar északkeleti szögletében nagy, négyzet alakú terem nyílt, amelynek északi oldalán megemelt padlójú fülke helyezkedett el: a *curia*, a tanácssterem volt ez, ahol a tartománygyűlésre érkező követek előzetes megbeszéléseikre gyűlhettek össze. A terem széles vörös és keskeny fekete sávokkal osztott fehér freskó díszítette. A geometrikusan tagolt falfelületek egyhangúságát képes mezők élénkítették. Ezek egyikén kékes lepelbe öltözött nőalak (táncosnő?) ruhájának alsó szegélye és mezítelen lába maradt meg. A kis pódiumon a tanácsülésen elnöklő polgármester (*duumvir*) ülhetett, vagy az uralkodó császár szobra tekinthetett le róla.

Porta decumana, táborárok, felette átvezető híd
Porta decumana, bridge over the camp-ditch (*fossa*)

Capitoliumi (?) templom (XLII. épület)

A vendégház első periódusában északi frontját háromcellás, áldozati hellyel, *porticus*-szal, három oldalon oszlopokkal díszített épület zárta le. A templom belső berendezéséből egy fehér márványból faragott, fél embernagyságú szakállas férfifej, klasszikus Iuppiter-ábrázolás maradt meg. A töredék a templom középső cellájának északi oldalán került elő. A három cella és a Iuppiter-fej alapján a capitoliumi triász templomát láthatjuk az épületben. Az istenhármas másik tagjának, Iunonak szobrát a Gorsiumból Intercisába hurcolt, félemler nagyságú ülő Iuno szoborban láthatjuk.

A templom a város legkorábbi épületeinek egyike volt, lefedésére a *legio X Gemina* téglabélyegeivel jelzett tetőfedő cserepeket használták. A cserepek a marcomann háborús pusztulási réteghez tartoztak, a templom 167–180 között leégett, és 180 után nem építették újjá. Erre mutathat a *XLVI. épület*, egy kis szentély a templom északi oldalán, a marcomann háborúk utáni korszakból.

Porta decumana

A *capitoliumi templom (XLII. épület)* déli oszlopsorában került elő Gorsium I. századi katonai táborának északi kapuja (a feltárás lezárása után csak két tornyának körvonalai láthatók szürke kvarc jelöléssel). A kőalapokra fából épült tornyok között fa oszlopsor osztotta ketté. A kapu a két toronnyal 12 m széles volt, maga az osztott bejárat 6,7 m, a tornyok 4,26 x 2,6 m terjedelműek. A táborfaltól, amelynek síkjából a kapu előugrott, 14 m távolságra húzódott a várárok (*fossa*), amely a kivezető út vonalában is előkerült: az árkon híd vezetett keresztül. Ennek fa konstrukcióját az árok mindkét oldalán sikerült megtalálni. Szélessége valamivel meghaladta a kapuét (13,8), hossza 21 m-re tehető. A 4,4 m széles és 2,23 m mély árkot a tábor felszámolása idején betöltötték. A betöltési réteg alatt került elő a *legio X Gemina* téglabélyege, amely a tábor megszüntetésének időpontját meghatározza. A *legio* 103-ban érkezett Pannoniába Noviomagusból (Nijmegen) és 106-ig teljes létszámmal, vagy nagyobb különítménnyel Aquincumban állomásozott. A tábor felszámolása így a 103. és 106. évek között történt.

Principia (táborparancsnokság). A vendégház (*XIV. épület*) szintje közvetlenül a korábbi katonai tábor járósíntje fölött jött létre. E miatt a korábbi építkezés nyomai csak töredékesen maradtak meg, és általában nem bemutatathatók. Ez vonatkozik arra a nagy, faszervezetű épületre is, amely a vendégház helyén emelkedett. A rendelkezésre álló adatok szűkös volta ellenére egyértelmű, hogy itt a *principia* maradványai rejtőznek.

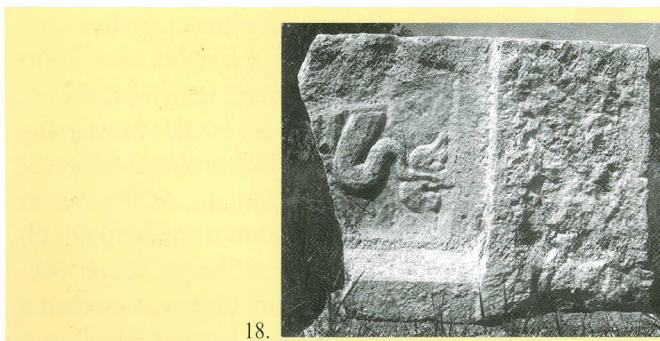
Cardo maximus

Herculia felépítésekor az I. századi katonai tábor szerkezetét vették figyelembe. Ugyanott épültek fel a városkapuk, ahol azelőtt a táborkapuk, ennek megfelelően a kapukhoz vezető utak a korábbi utak fölött húzódtak. Egyetlen különbség volt: a tábor észak-dél irányú utcája csak a nyugat-kelet irányú utcáig ért, ahol az út végét a parancsnokság épülete zárta le. A IV. században a *cardo maximus* az északi városkapuig vezetett. A 13 m széles utca két oldalát házak szegélyezték, közöttük kb. 3 m széles sikátorokkal. A főutcát baloldalt (nyugaton) három épület határolta, ezek közül ma már csak a *XXI. épület* látható. A 29 x 10,5 m nagyságú ház egy padlóalatti fűtéssel ellátott nagyobb helyiségből és két oldalán különböző méretű kisebb szobákból állott. Az épület leletanyagából egy téгла említésre méltó, amelybe bekarcolt hal és kenyér ökeresztény szimbólumai alapján felvetődött, hogy az épület egyházi célokat szolgálhatott. Ebben az esetben a 12 m széles szabad tér, amely a *Basilica I*-től elválasztotta, kerítéssel körülvett udvar lehetett, amelyen a

nagy közkút is állott. A *cardo maximus* nyugati oldalán lévő további két épület, az L alakú *XXII.* és a *XLI.* épület csak kis részében megmaradt házait a feltárás feláldozta az alattuk lévő jelentősebb, II/III. századi épületek bemutatása érdekében. Mindkettő a *XXI. épülethez* hasonló szabálytalan helyiségekből állt. A *XXII. épület* rövidebb szárában lévő kis helyiségei alapján lakóháznak tekinthető. Hasonló jellegű házak határolták a *cardo maximus* keleti oldalának felső szakaszát is. A *XI. épület* középpontjában egy 15 x 8 m nagyságú terem állott, de ettől északra és a főutcára nyíló nyugati oldalt is nagy helyiségek voltak. A ház ismeretlen célú középület lehetett. E mellett szólhat az a körülmény is, hogy az V. század elején, amikor hivatalok már nem működtek, az épület helyét – legalábbis északi részén – gyöngye minőségű lakóházak foglalták el.

Ókeresztény basilica II. (V épület)

A *cardo maximus* elején, a *decumanus maximus*ra tekintő bejáráttal egy másik *basilica* állott. Az épület déli zárófalát és az előtte húzódó esetleges előcsarnokot a középkorban oly mértékben kiszécskészték, hogy helye már nem állapítható meg. A téglalap alakú basilica hozzávetőlegesen 24 m hosszú lehetett, szélessége 13 m, északi végében 6,5 m átmérőjű kis apszissal, amelyet a basilica teljes szélességében fal (korlát) zárt le. E falnak a terem felé eső oldalán, az apszis végeinél lévő két nagy pillér valamint egy, a helyszínen előkerült oszloptöredék alapján három hajóra lehet következtetni. A terem északnyugati sarkában megmaradt az épület eredeti téglapadlója. Az alaprajz alapján az épület egyértelműen ókeresztény teremtemplomnak tekinthető, a szokásos félkör alakú *subselliummal*. Egyedül az észak-dél irányú tájolás tér el a gyakorlattól. Az utca vonalához alkalmazkodó épületben a templomhoz tartozó leletanyag nem került elő, a téglapadlón talált két bronz érem, Diocletianus és Galerius egy-egy *follisa* azonban arra enged következtetni, hogy az épület Herculia korai időszakában, a IV. század második évtizedében épülhetett, amikor a keresztény közösség már szabadon választhatta meg templomának formáját. Ez az ókeresztény templom nem volt olyan hosszú életű, mint a *Basilica I.* A terem északkeleti részében, a korlátot felhasználva, egy későbbi, egy helyiséges épület falai kerültek elő (*XX. épület*). A kis ház keleti irányban tovább terjedt, mint a *Basilica II.* Gyöngye falai a templom téglapadlójára alapozva, sárba rakott kő- és téglatörmelékkel készültek. Korának meghatározásához kezdetben a padló fölött előkerült középkori cseréptöredékek adtak kiindulást. A településen másutt is előkerült, sárba rakott, kő- és téglatörmelékkel felhasznált építkezés azonban a római város legkésőbbi periódusára jellemző. Az a tény, hogy a *XX. épület* lakói is a valamivel korábban megsemmisült templom padlóját használták, egyértelművé teszi, hogy a kis ház Herculia V. század eleji építkezéseihez tartozik. A templom ekkor már nem állt fenn.

18.

20.

Északi városkapu

A capitoliumi templom (XLII. épület) északi oldalát a városkapu előtti tér foglalta el (2. tér). Ez a III. században széles, kövezett térség volt, a kapu tengelyétől nyugatra kis szentéllyel (XLVI. épület), amelynek bejáratát oszlopok díszítették. A benne lévő oltáron nincs felirat (esetleg a szöveg festéssel készült), nem tudható, a kis szentély melyik isten tiszteletét szolgálta. A IV. században a tér a *cardo maximus* vonalára szűkült össze. Az átlagosan 1,8 m széles városfal köveit a középkorban teljesen kiszedték, nyomvonala csak a fal elbontásakor visszahullott törmelék alapján követhető. A falat a *cardo maximus* végén kapu szakítja meg. A városfalnál vastagabb kapu erődítéseivel 18 m hosszú volt, átlagos falvastagsága 2,5 m. Az egyszerű kapu két nagy belső pillér között nyílt, szélessége 3,6 m, azaz valamivel kényelmesebb áthaladást tett lehetővé, mint a nagyobb szabású nyugati kapu. Kívül csak keleti oldalán védte torony. A nyugati oldalon 3 méterre növelt falvastagság biztosította a kaput. A kaputoronynak, leletanyaga alapján, nemcsak a bejárat védelmében volt szerepe, de – békeidőben – az átmenő forgalom ellenőrzésében is. Erre enged következtetni egy mérleg maradványa és számos súly. A toronytól nyugatra és keletre 35–35 m távolságra egy-egy torony látható (a további tornyok – mindkét irányban – még feltáráásra várnak). Ezek, a városfalat erősítő tornyok általában azonos méretűek (9,5 x 7,5 m), négyszögletesek, kb. 60 cm-rel ugranak vissza a városfal belső síkjához viszonyítva. Az északi városkaputól keletre lévő toronyban (Északi 2. torony) előkerült cölöpnymok valószínűleg a torony emeleti részének megközelítését szolgáló lépcső (létra) maradványai. Ugyanennél a toronynál korábbi falak mutatják, hogy a város a III. században a későbbi városfalakon túl is terjeszkedett.

Az Északi 2. torony előterében néhány köemlék látható, amelyek a székesfehérvári királyi bazilika romjai közt kerültek elő:

18. Delfinek. Domborműtöredék, külső és belső oldalán delfinek. Vörös festés nyomai.
19. Delfinek. Domborműtöredék, két egymást keresztező delfin fark.
20. Aediculafal. Széles pillér mellett, kis fülkében, kampós botot tartó mezítelen fiatal férfi.
21. Szarvast üldöző párdúc.
22. Lovat üldöző oroszlán. Mindkét kő ahhoz az állatjelenetes sorozathoz tartozik, amellyel Róma fennállásának 1000. évfordulójára díszítették az *area sacra* valamelyik csarnokát. A sorozat többi darabja Intercisába került.

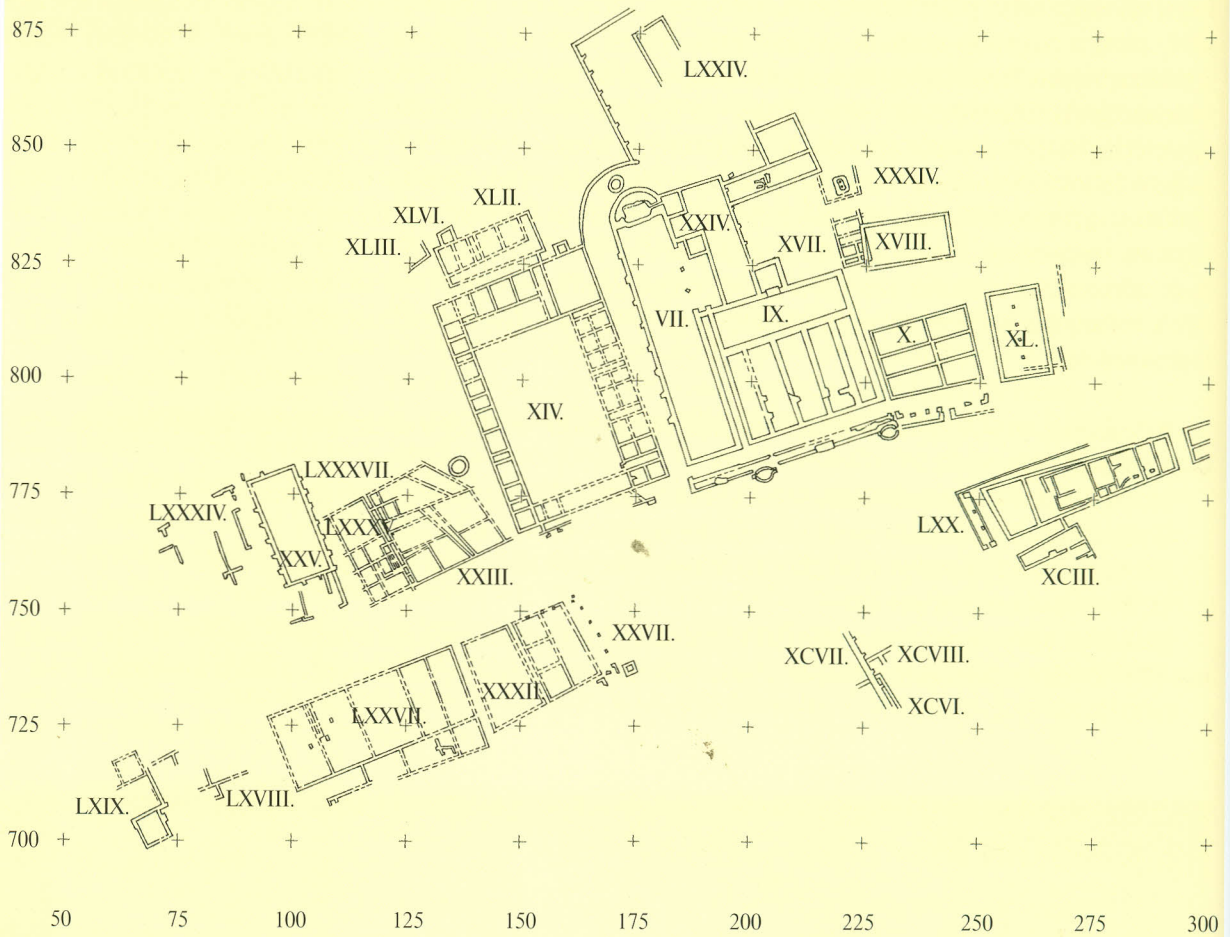

21.

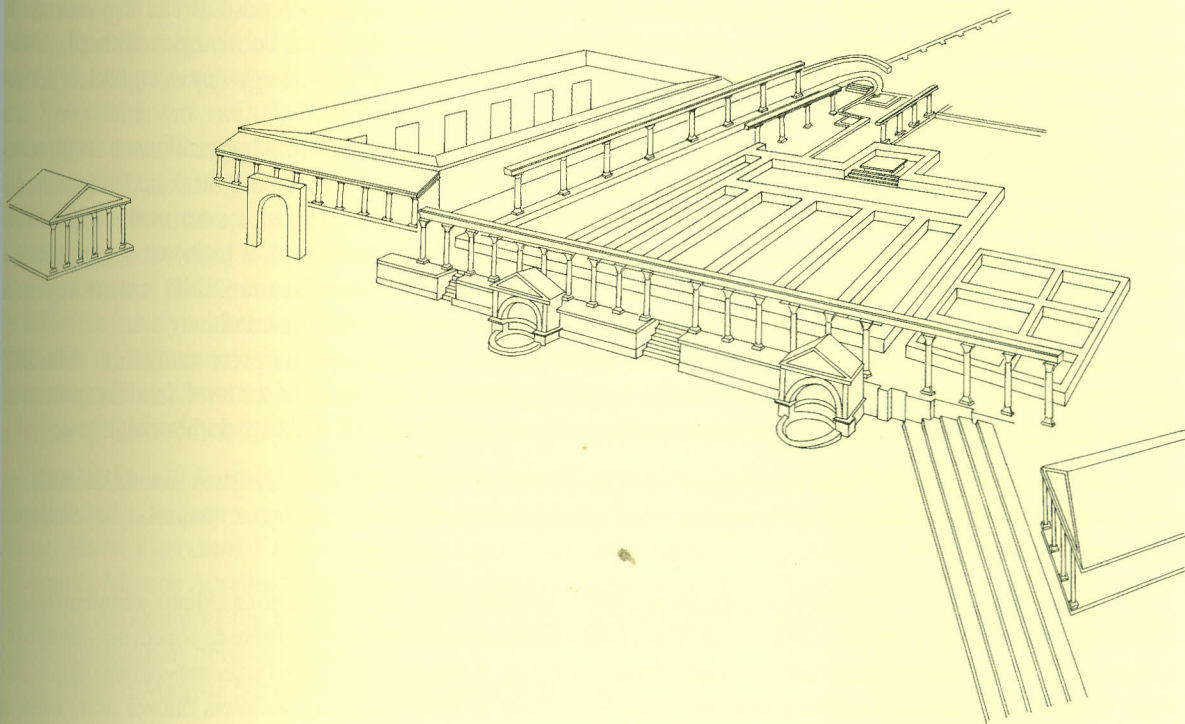

22.

A szentkerület feltárt része
The excavated part of area sacra

Rekonstrukció: a forum és épületei
Reconstruction: the forum and its buildings

Forum

A szentkerület hatalmas központi terét nyugat felől a háromcellás templom (*XXVII. épület*) zárta le, északnyugati sarkán a vendégház (*XIV. épület*) emelkedett. A vendégházat keleti oldalán 6 m széles utca (*cardo a*) választotta el a nagy csarnokoktól (*VII. és IX. épületek*). A keskeny utca a *forum*-ról a csarnokok északi oldalán lévő épületekhez vezetett. Az utca követte a *VII. épület* apszisának ívét, nyugati, majd északi oldalán hasonlóan görbülő kerítésfal határolta. A kerítés feltehetőleg az *area sacra* szentélyeit és ünnepi csarnokait választotta el a profán épületektől.

A mélyen fekvő nagy tér és az északi oldalán emelkedő csarnokok között a szintkülönbség két és fél méter volt. A teret északi oldalán fal zárta le, amelyet a *VII. és IX. épületek*hez lépcső tört át. Egy harmadik lépcsőn, a *forum* északkeleti sarkában, a teret keletről lezáró magasabb szint volt megközelíthető. A két csarnokhoz felvezető lépcsők között, illetve a középső és a keleti lépcső között egy-egy *nymphaeum* (díszkút) állott.

A *forum* eredeti szintjét a szentkerületet ért barbár támadások következtében, a helyreállítások során több ízben megemelték: a ledőlt épületek törmelégeit szétterítették, és fölöttük új szintet alakítottak ki. A marcomann háborúk jelentős pusztításai után, a szintemelés következtében a két díszkút medencéje nem volt többé látható, a díszkútak fülkékké változtak, amelyekből a kúthoz kapcsolódó domborművek is hiányoztak (az ásatás a medencébe hullva találta meg mindkettőt). A 260. évi, még súlyosabb pusztulás után, a III. század végén, a *forum* szintjét már a domb magasságáig emelték, azaz a három lépcső is föld alá került.

A szentkerület-korszakban a *nymphaeum*ok a hatalmas tér ünnepélyes díszítésére szolgáltak. Mindkét *nymphaeum* kis, szemalakú medencéből és mögötte egy-egy féloszloppal, levéldíszes ívvel, felül faragvánnyal ékesített párkányból állott. A fülke félköríves padkáján a vízvezeték kiöntő nyílását dombormű fedte.

23. Két víziistenség – a keleti *nymphaeum* reliefjén –, ülő helyzetben láthatók, kezükben sással. Közöttük, az ólomcső fölött, lefelé fordított korszó: kimeríthetetlen edényükből kapta vizét a medence. (Másolat, az eredeti az *Antiquariumban*.)

24. Ülő víziistenség – a nyugati *nymphaeum* reliefjén –, göndör fürtű, szakállas istenség látható, jobbában sással, bal kezét lefelé fordított korszón nyugtatja: a vizet itt is az isten csurgatta a medencébe. Az istenség köpenyben, *tunicában*, nadrágban, saruban, övében törrel dől rojtokkal díszített párnára. A relief (a helyszínen ez is másolatban látható, az eredeti faragvány az *Antiquariumban* tekinthető meg) festett volt: a háttér mélyzöld, az isteni öltözék aranszínű, a korszó vörös.

Az ólomcső, amely a vizet szállította, mindkét kútnál és a kettő között a fal mellett látható. Az ábrázolás analógiái Kis-Ázsiából ismertek, ugyanonnan, ahonnan a központi templom nagy bazalt oszlopait is hozták. E keleti kapcsolatok Hadrianusnak tulajdoníthatók, aki 106–108 között Alsó-Pannonia helytartója volt, és két évvel később, mint császár, Rómában a Forum Romanum Roma és Venus templomát ugyanazokból a bazaltbányákból szállított oszlopokkal építtette fel. A medencébe hullott domborművek alatt értek, Traianus és Hadrianus császár veretei voltak.

Augustus-templom (LXX. épület)

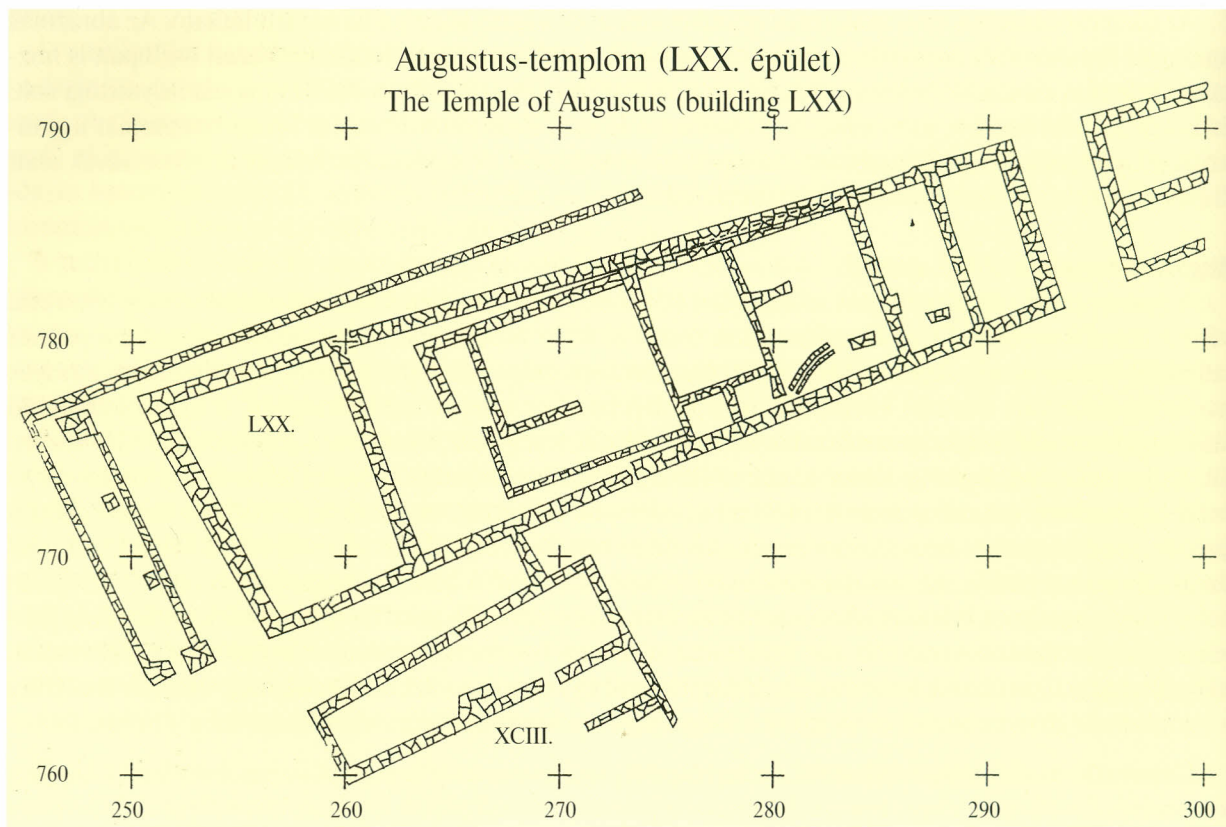
A *forum* keleti oldalán állott a szentkerület központi temploma, amelyhez ugyancsak – még feltárásra váró – lépcsők vezettek fel. A templom 14 m széles és 40 m hosszú volt. A legnagyobb ismert templomot láthatjuk benne, amely Pannoniában épült. Homlokzatát négy hatalmas gránitoszlop díszítette, amelyek ma Székesfehérvárt vannak: közülük kettő a királyi bazilika romjait rejtő térségben, a mauzóleum előtt látható, a harmadik a visszatemetett déli oldalon került elő, a negyedik, lefaragva, a székesfehérvári Haleszben áll. A homlokzatot, a görög-római templomoknál látható háromszögű oromzat zárta le. Az oszlopsoron belül tágas előtér (*pronaos*) nyílt, oldalain is oszlopok tartották a mennyezetet, közepén szoboralapzat látható, maga a szobor nem maradt reánk. Az előtér belső részét keskeny fal veszi körül: néhány előkerült darab alapján a padlót mozaik díszíthette. Az előtérből a zárófal közepén tágas ajtó vezetett a templom belső terébe, amelynek keleti részében a templom istenének szobra állhatott. Ez az isten valószínűleg Augustus lehetett, vagy valamennyi császár, akit halála után a *senatus* istenné nyilvánított. A templomot a marcomann háború idején a szarmaták lerombolták. Újjáépítéséről egy felirattöredék emlékezik meg, amelyet eredetileg a templom falában helyeztek el. A felirat – kiegészítve – a következőképpen örökítette meg a helyreállítást:

[*Imperat*]ores d[*d*(*omini*) nn(*ostri*) L(*ucius*) Septim|*ius* S]everus et M(*arcus*) [*Aurelius Antoninus* | *Aug*]usti templu(m) d[*ivi Augusti* vagy -*ivorum Augustorum* | *vetust*]ate conlaps[*um inpensis suis refe* | *cerun*]t cur[*ante L*(*ucii*) *Baebii Caeciliani* | *legati Augg(ustorum)* pr(*o*) pr(*etore*) —]. Azaz: «Uraink, Lucius Septimius Severus és Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) császárok az isteni Augustus (vagy az isteni császárok) régiségtől összeomlott templomát saját költségükön Lucius Baebius Caecilianus, a császárok helytartójának gondozásában helyreállították.»

(A felirat a Magyar Nemzeti Múzeum kőtárában van.)

Septimius Severus és Caracalla császárok 202-ben, amikor keleti hadjáratukból uralkodásuk tizedik évfordulójára visszatértek Rómába, útba ejtették Pannoniát, ahol annak idején Septimius Severust császárrá kiáltották ki, és az itteni legioknak döntő szerepük volt a polgárháború megnyerésében. A hála gesztusa volt, hogy a provincia rombadőlt templomát saját költségükön építették újjá, és az évfordulón jelenlétükben került sor a templom felavatására.

A 2002-ben befejezett feltárások alapján az eredeti templom pusztulása sokkal nagyobb méretű volt, mint azt a kutatás korábban feltételezte. Erre mutat a négy oszlop alapzatának nagyméretű megemlése, és erről tanúskodnak azok az eltérő tájolású falak is, amelyek a templom északi oldalán láthatóak. Ezen az oldalon a templom fala leomlott, az újjáépítés során (amely kiterjedt a pódiumra is, amelyen a templom állott) nem a korábbi alapfalakat használták. A bemutatás a korai templom szintjén történt: a második korszak maradványait a 260-ban bekövetkezett megsemmisülés után, a romok felszámolása során szinte

nyomtalanul eltávolították. A korai időszakban a *cella* nagyméretű belső terét a padló alatt egymást szabályosan keresztező kő- és vályogfalak borítják, amelyek a padlózat tartására szolgáltak. Az alapozás szerint valószínű, hogy ezt a teret is mozaik borította. A templom története nem zárult le a 260. évi megsemmisüléssel. Vastag falait – amelyek az épület kiemelkedő magasságára engednek következtetni – Székesfehérvár XI. századi nagy építkezései idején (pár méteres részlet kivételével) alapjukig kibontották, és elvitték a királyi építkezések számára.

A teret körülvevő épületek közül a szentkerület tevékenységében különös jelentősége volt az északi oldalon emelkedő két nagy csarnoknak (*VII.* és *IX. épület*).

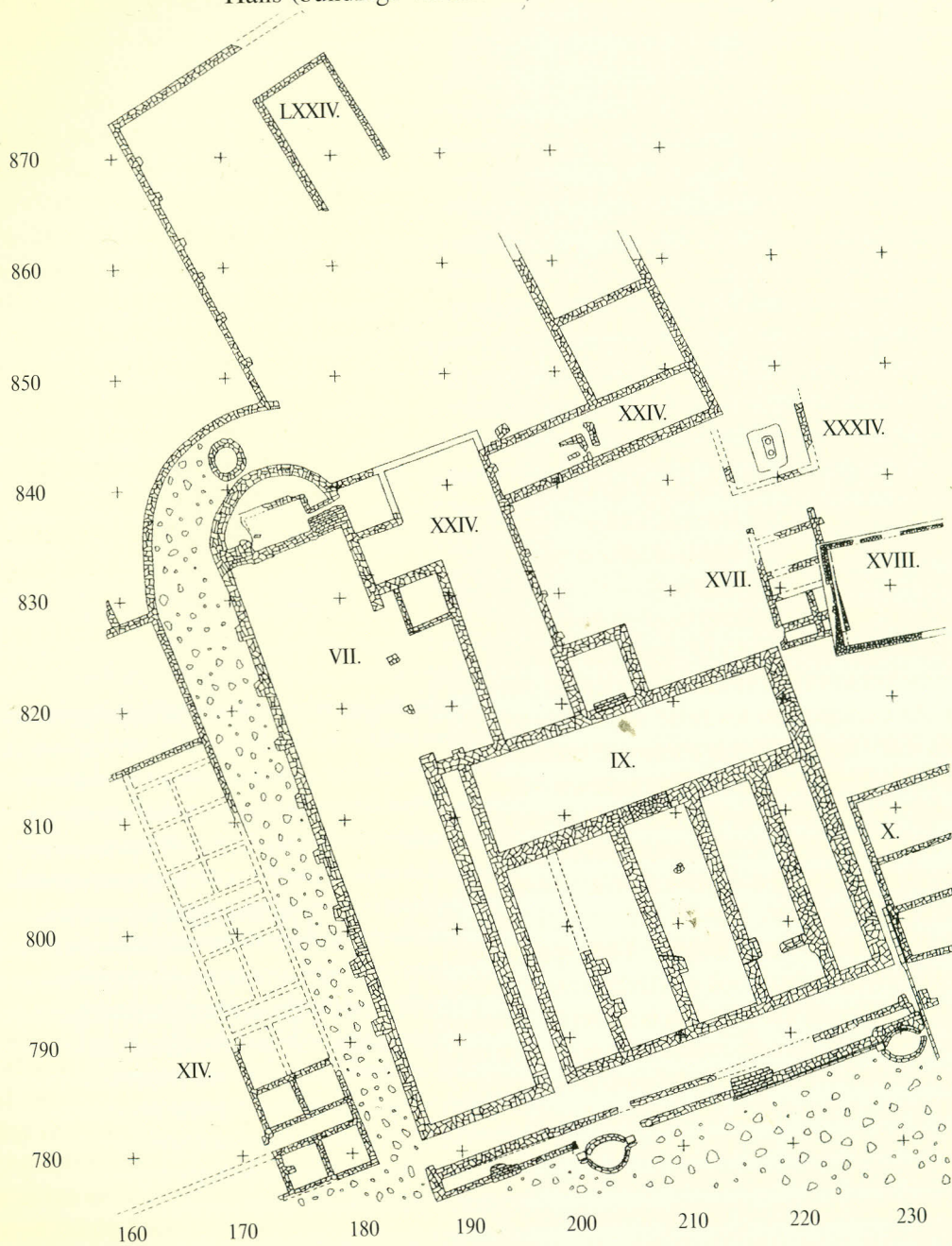
VII. épület

Az épület bejáratát ugyanaz az oszlopsor díszítette, mint a keleti oldalán emelkedő *IX. épületét*. Tengelyében, az *area sacra forum*áról külön lépcső vezetett fel. A csarnok 60 m hosszú, 12 m széles volt, északi vége apszissal zárult. Ennek közepén négyszögletes pódium állt, amelynek a csarnok felőli oldalának közepét párkányos fal, két oldalát egy-egy téglalépcső foglalta el. A pódium padlózatát a fürdőkből ismert nagy bazaltoszlopok tartották, a padló alatti térből keskeny csatorna vezetett ki kelet irányban. A padló alatt talált nagy tömegű égett gabonamag, amely a párkányos fal előtt is előfordult, az építmény más jellegére

mutat: a nagy csarnok tengelyében, annak szintjéből kiemelve, a pódium áldozat bemutatására szolgált. Az áldozat általában gabonával történhetett, de a padló alatti tér kivezető nyílással másféle, véres áldozatokra is következtetni enged. Az oltár előteréből való egy ládika elefántcsont borítása dionysikus jelenettel: e helyen aligha lehet kétséges, a ládika a pódiumon folyó szertartások kelléke volt. Amíg a *forum* feltárása nem fejeződik be (azaz a templom előtt nem kerül elő a provincia főoltára), nem dönthető el, ez az oltár a csarnokban folyó szertartások egyik helyszíne volt-e, vagy benne kell-e látnunk a provincia főoltárát. A hosszú csarnok feltehetően kétoldalt nyitott volt. Megmaradt, feltűnően vastag falai eredetileg sem emelkedtek derékmagasságnál feljebb, nagyobb felületen előkerült a fal felső lesimítása is. A falat külső oldalán – a *IX. épület* pilléreinek ritmusában – széles támpillérek erősítették, amelyek hatalmas oszlopokat hordtak: az egyik támpilléren az oszlop helye is megmaradt. Az oszlopok töredékben sem kerültek elő, apró gránitdarabok azonban arra mutatnak, hogy az *Augustus-templom*hoz hasonlóan itt is olyan tarsusi és pergamoni gránitoszlopokkal számolhatunk, mint amilyenek Székesfehérvárt, a középkori romkertben kerültek elő. A csarnok belső falait finom fehér vakolat borította, több helyen korabeli bekarcolt rajzokkal (emberi alak töredéke, futó ló) és egy ICARVS felirattal. Terrazzo padló csak a csarnok északi felében maradt meg, amelyet a marcomann háborúig több ízben megújítottak. A csarnok ünnepélyes jellegére mutat a mindennapi életre jellemző leletanyag (edénytöredékek, állatsontok) teljes hiánya. A háború nyomait a mindenütt jelentkező hamus rétegen kívül a nagyszámú tetőfedő tegulatöredék is jelzi, amely fölött az újjáépítés során új padlót alakítottak ki. A csarnok tengelyében ötszögű áldozati gödör került elő a padlószint alatt, – de a szentélykerület építését megelőző korszak rétege fölött – belsejében öt osztással. A gödör egyértelműen a csarnok építéséhez/felavatásához kapcsolódik, erre mutathat ötös tagozódása is, amely aligha véletlenül egyezik a középső csarnok ötös osztásával.

A csarnok falát az áldozati gödör tengelyében négy oszloppal díszített 17 x 10 m nagyságú helyiség töri át, amelynek kijárata nyílt a *VII.* és *IX. épületek* között húzódó keskeny közre. A helyiséget keleti oldalán támfal zárta le, amelyet kétoldalt valószínűleg lépcső tört át – a falak pusztulása miatt ez egyértelműen nem állapítható meg. Az oszlopos tér kis belső udvar lehetett (2. udvar), amelyből feljáró vezetett a magasabb szinten emelkedő *XXIV. épülethez*. Ez a csarnok eredeti formájában a téglapadlós 1. udvartól a *VII. épület* apszisáig terjedt 27 m hosszúságban, 10 m szélesen. Keleti falát félpillérek erősítették, nyugati oldalához a 2. udvar szélességében két helyiség csatlakozott. Ezek közül az északit vastag, kitűnő minőségű terrazzo padló borította, a padlója alatti térbe csatlakozott a *VII. épület* pódiuma alatt észlelt fűtőcsatorna. A csarnok a marcomann háborúk idején súlyos károkat szenvedhetett. Ekkor zuhant le tetőcserepeinek nagy része a 2. udvarba. Ezek jelentős részét TE•PR bélyegekkel látták el. A bélyegek Gorsiumban csak ezen a helyen fordultak elő, ez valószínűvé teszi, hogy a *XXIV. épület* a szentélykörzet építkezésében külön szakasznak tekinthető. A téglabélyegek betűinek értelmezésére különböző feltevések születtek (például *te[mplum] pr[ovinciae]* a szentkerületnek két feliraton is szereplő *Templum* elnevezésére alapozva), végleges megoldásra egyelőre nincs lehetőség. A marcomann háborúk utáni újjáépítés a csarnokot több vonatkozásban megváltoztatta. A téglapadlós 1. udvar lépcsője ettől kezdve kisebb pódiumhoz vezetett, amelynek erőteljes falai ráépültek a *XXIV. épület* keleti falára. A csarnok északi részéhez ebben a periódusban kelet irányban újabb, *porticus*-szal ellátott helyiségek csatlakoztak. A bővítés a Traianus-korban betemetett katonai tábor árkáig terjedt, amely fölött csak a IV. századtól építkeztek. Megváltozhatott a *XXIV. épülethez* felvezető lépcső helye is. A *VII. épülethez* csatlakozó oszlopsoros 2. udvar északkeleti szögletét négyzet alakú téglapítvány foglalta el, amely lezárta a korábbi északi lépcsőt. Csak rétegvizonyok engednek arra következtetni, hogy

Csarnokok (VII. és IX. épület) a forumtól északra
Halls (buildings VII and IX, north from the forum)

ebben az időben a csarnok az *I. udvar* felől volt lépcsők kialakításával megközelíthető. Az új nyugat-kelet irányú *porticus*, amelynek építése a II/III. század fordulója tájára tehető, talán a birodalmi ünnepek második eseményeihez, a *ludi saeculares*hez kapcsolódhattak: lehetséges, hogy itt állították fel a Septimius Severushoz kötődő reliefsorozatot.

IX. épület

Az *area sacra* forumáról a két *nymphaeum* között lépcső vezetett fel a két diszkút szélességében épült ötrészes, a tér felé néző oldalán oszlopsorral díszített központi csarnokhoz. A csarnok a középkorban ugyanarra a sorsra jutott, mint a városfalak: java részét alapjáig kiszedték, és Székesfehérvárra hurcolták a királyi építkezések számára. A megmaradt törmelékek hatalmas falakat mutatnak, keleti oldalukon pillérekkel. A falak vastagsága magas, oszlopokkal díszített épületre mutatnak, amelynek közepén a lépcső, a bejárat, az északi kijárat valamint egy második lépcső tengelyében kisebb, négyszögű bázis állott, amely mérete alapján nem annyira oltár, mint inkább szobortalapzat lehetett. Az ötrészes csarnokból a közepén elhelyezett küszöbön át a csarnok teljes szélességében keresztbe elhelyezett térségbe lehetett jutni, amelynek megmaradt finom téglapadlója. A tágas tér, támfallal északi oldalán, belső udvar lehetett (*I. udvar*). A csarnok tengelyében az elhunyt és istenné avatott császárok (vagy Augustus) templomát feltételezte a kutatás: ennek megfelelően ez a pódium a provincia főoltárának helye lett volna. A templom azonban másutt került elő, ebben a szoba nagyságú helyiségben oltárnak – alapzatának – semmiféle nyoma nem volt felismerhető, nem lehetett a császárkultusz szertartásainak központi helye. Egyébként maga az építmény későbbi keletű. Valószínű, hogy a marcomann háborúkat követő újjáépítés során, vagy éppen Septimius Severus látogatása alkalmával emelték: nyugati fala ráépült a II. század elejére keltezhető *XXIV. épület* keleti falára. Falai vastagsága alapján esetleg magas, reprezentatív célú helyiség lehetett, kiemelt hely a csarnokkal kapcsolatos szertartásokban.

Az ötrészes csarnok értelmezésében – megfelelő analógiák hiányában – csak az épületek jellegéből indulhattunk ki. Amíg a mellette lévő *VII. épület* az áldozati gödör és az oltár alapján mindenképpen kultikus rendeltetésű volt, e csarnok meghatározásában az öt részre tagolás tekinthető kiindulópontnak. Nem tekinthető véletlennek, hogy a *VII. épület* áldozati gödrére is az ötrészes tagolás a jellemző, vagy a szentkerület nyugati felében álló *LXXVII. épület*, amely ugyancsak öt helyiségből állott. Valószínű, hogy a szám ismételt előfordulása nem véletlenül egyezik Alsó-Pannonia Hadrianus-kori városainak számával. Ez egyértelművé teszi, hogy amíg a *VII. épület* a császárkultusz szertartásainak egyik színhelye lehetett, addig a *IX. épület* a tartománygyűlés helyszíne lehetett.

A csarnok értelmezése alapján valószínűnek tekinthető, hogy az ötrészes tér közepén lévő alapzaton császárszobor állhatott. Talán a szentkerületet alapító Traianusé, vagy a megújító Septimius Severusé. A téglapadós térségből lépcsőkön megközelíthető pódiumnak nyilvánvalóan a tartománygyűlés ülésein volt kiemelő szerepe: itt ülhetett a gyűlést levezető személyiség, innen üdvözölhette a tartománygyűlést a provinciába látogató császár.

A *IX. épület*től északra fekvő szabálytalan négyszögű teret (*I. tér*), amelyet nyugat és észak felől a *XXIV. épület* zárt le, keleti oldalán két kisebb épület határolt.

Forrásszentély (XXXIV. épület)

Gorsium eddig ismert legkorábbi épülete. 34–35-ben vert Tiberius érem, a Pó-vidékről származó terra sigillata csésze töredéke, a finom zöldmázás I. századi korsó és három összeilleszthető súly *cast(rensis)* jelzés alapján a szentély már a katonai tábor idejében fennállott, és – a központi kút mellett – valószínűleg az egyetlen épület volt, amely a tábor lebontása után is használatban maradt. Erre mutat kezdetleges építkezése is. A szentély külső falait kőre alapozott vályogtéglákból építették. Ezek csak a déli és a nyugati oldalon maradtak meg, az épület mérete a középen álló deszkaépítmény alapján észak-déli irányban 6,5 m-re, nyugat-kelet irányban 8 m-re becsülhető. A deszkafalat a déli és a nyugati oldalon cölöpök erősítették, de egy további cölöp az északi oldalon arra mutat, hogy ez a támaszték mind a négy oldalon meglehetett. A deszkafalak által határolt tér 4,08 x 3,05 méter volt. A kis helyiséget fa padló borította. Ebből nyílt a 2 x 0,9 m nagyságú, ugyancsak deszkával bélelt akna, amelyben két, 80 cm átmérőjű hordót helyeztek el. A hordók alja és a vályogfalak teteje között a szentély 3,2 m magaságban maradt meg, e fölött a tetőszerkezetig további 1–1,5 m pusztulási réteggel lehet számolni. E szerkezetből átégett gerendák és egy ívesen hajló vályogtéglasor maradt meg a deszkaépítmény fölött, nyugat-kelet irányban. A tetőszerkezetet ezen a helyen a vályogtéglákból épített boltív erősítette. A szentély a marcomann háborúban pusztult el. Az egyedülálló, helyreállítható épület egy későbbi rekonstrukcióig visszatemetésre került.

Pódiumtemplom (XVII. épület)

A forrásszentélyt déli oldalán 4,5 m széles kis térség választotta el az *I. udvar* és a *XXIV. épület* által határolt *2. tér* délkeleti részét lezáró templomtól. Ez az épület 6,4 x 11,5 m terjedelmű volt, nyugati és keleti fala a forrásszentély hasonló falainak vonalába esett. A kis épületet szabálytalan közökben belső falak tagolták, az általuk bezárt terek 2,6, 1,6, 2,3 és 1,1 m szélesek voltak, a két utolsót észak-dél irányban is közfal osztotta. E falak a pódium tartására szolgáltak, a forrásszentély felé néző első, szélesebb felület a templom *porticusa* volt, amelyet eredetileg két oszlop díszített. Az istenségről, akinek kultuszát a templom szolgálta, közelebbit nem tudunk. A két Venus és a Luna kis bronz szobor, amelyek közvetlenül a templomtól nyugatra, a téren kerültek elő, valószínűleg a szentély inventáriumához tartoztak. A templom használati idejét a korábbi és a későbbi építkezések és rétegek egyértelműen meghatározzák. Közvetlenül az érintetlen altalaj fölött vályogalapozású, apró kövekből épült barakkok maradtak meg, amelyek az I. századi katonai tábor periódusához tartoztak. A templom keleti oldalára ráépült a *XVIII. épület*, amely 260-ban pusztult el. A pódiumtemplom az *area sacra* Traianus-kori alapítása és a marcomann háborúk közötti évtizedekben állt fenn.

A felsorolt épületek által körülzárt tér belső területén is kerültek elő falak, amelyek egy részének rendeltetése nem megoldott. A tér közepét két négyszögletes, egyhelyiséges építmény foglalja el (*CIV* és *CV épület*). Az északi *CIV. épület* 2,5 x 3,5 m, a déli *CV épület* 4,6 x 4,4 m méretű. Töredékes voltuk miatt bejáratuk csak feltételesen adható meg. Rendeltetésükről az előkerült leletanyag nem ad információt. Az a körülmény azonban, hogy a keleti oldalukon két kis szentély állott, a *IX.* és a *XXIV. épület* is a szentkerület tevékenységét szolgálta, valószínűvé teszi, hogy a négyzet alakú építményekben a kelta vallás máshonnan nagy számban ismert kis szentélyeit kell látnunk. A szentkerületben két feliraton is jelen volt az eraviscusok főistene, Iuppiter Optimus Maximus Teutanus, további kelta istenségek jelenléte a provincia szentkerületében magától értetődő.

XVIII. épület

A marcomann háborúk után, amelyben a forrásszentély és a pódiumtemplom elpusztult, az újjáépítés során a 2. *teret* kelet irányban 5 méterrel kiszélesítették. Az új épület nemcsak méreteiben (19,7 m hosszú, 10,2 m széles), vastag falai alapján magasságában, de délnyugat-északkelet irányú tájolásával is eltér a pódiumtemplomtól. Bejárata a déli oldalon nyílt, a küszöb szélessége 3,2 m. A küszöb és az épület előtti köves 3. *tér* szintje között mért 20 cm egy lépcsőmagasságnak felel meg. Az épületen belül egyetlen osztás történt: a belső tér nyugati negyedét egy vékony támfalal megemelték, és annak közepére egy erős bázist építettek, feltehetően nagyobb szobor számára. Az épület rendeltetését meghatározó leletanyag nem került elő. Az egyetlen nagy belső tér, a széles bejárat, a pódium és a szobortalapzat, a nyugati zárófalban két nagy oszlop helye egyaránt az épület kultikus jellege mellett szól.

X. épület

A 2. (keleti) *nymphaeum* mellett vezetett fel az *area sacra* dombjára a harmadik, ívesen kiképzett lépcső, amelyet az északi oldalon támfal zárt le. E támfal közepét bejárat törte át a X. *épület* felé. A szabálytalan négyszög alakú épületet (északi és nyugati hosszabb falai 22–22 m, keleti és déli falai 20,3–20,3 m hosszúak voltak) a IX. *épület*től keskeny köz választotta el; ennek járszintje alatt téglából épült vízvezeték vitte a vizet a 2. *nymphaeum* irányába. Az épület déli frontját *porticus* zárta le, két sarkán L alakú pillérrel. Maga az épület hat egyenlőtlen téglalap alakú helyiségre osztott (8–11 x 4–6 m terjedelemben). Észak-dél irányban a két helyiség között, nyugat-kelet irányban az északi és a középső két helyiség között fűtőcsatorna futott. A télen is használható helyiségeket gazdag, pompeji vörös és erdőrézletet utánozó falfestmények, díszes stukkópárkányok ékesítették, de színes stukkók – sas, szőlőfürtök, girlandok – fedték a mennyezetet is. Az északnyugati helyiség áttört padlója alatt került elő egy nagy éremlelet – 3134 *antoninianus* (dupla denár), 25 000 *sestercius* értékben –, amelyben a tartománygyűlés biztonságba helyezett pénztárát láthatjuk. A kincset a legkésőbbi érme alapján 258 nyarán rejtették el, azokban a hetekben, amikor az elégedetlen Duna-vidéki hadsereg fellázadt Gallienus császár ellen és parancsnokukat, Ingenuust császárrá kiáltották ki. A felkelés nem volt hosszú életű, Gallienus lovashadserege Mursánál (Eszék) szétverte Ingenuus legioit. A pénztárát a háborús események után nem találták meg: elrejtői bizonyára áldozatul estek a győztesek fosztogatásainak. Lehet, hogy a ház már ekkor leégett – de a 260. évi nagy szarmata támadás után bizonyosan csak összedőlt romok maradtak a helyén. Az éremlelet és a helyiségek finom dekorációja alapján feltételezhető, hogy az épületben százötven éven át a császárkultusz, illetve a tartománygyűlés hivatalos helyiségei lehettek.

Érmek a kincsleletből / Coins from the hidden treasure

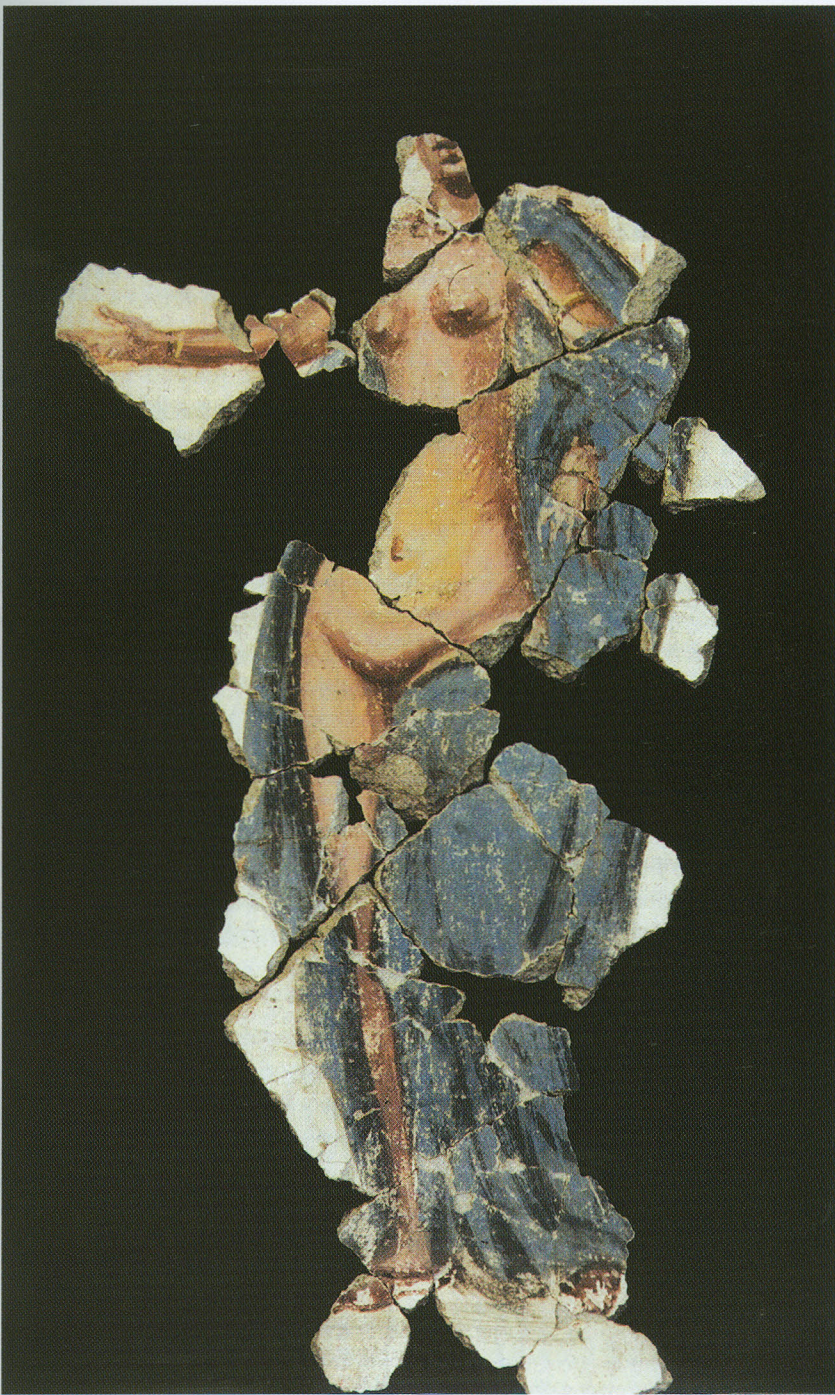
XL. épület

A X. épületet 4,5 m széles utca (*cardo 2*) választotta el a következő épülettől, amelynek feltárása még nem fejeződött be. Egyelőre az épület délnyugati sarkának ásatása történt meg. Itt egy 18,5 x 10,2 méter nagyságú pince került elő a beomlott földszinti járószint, illetve a marcomann háborúk után a romok fölött kialakított III. századi, majd a IV. századi házmaradványok alatt. Az épülethez, néhány kiágazó korai falmaradvány alapján, észak és kelet felé további helyiségek tartoztak, kelet felé a megmaradt földszinti rész alatt további pincehelyiségre is számítani lehet. A feltárt pince falai, a keleti oldal egy részét kivéve 1,5–2 m magasságban megmaradtak, részben vörösre átégett állapotban. A helyiség középvonalában négy nagy kőpillér került elő, amelyek a mennyezet középső tartógerendáját alátámasztó faoszlopok alapjai voltak. A pince területét 1–1,5 m vastag törmelékréteg borította, nagy tömegű átégett fagerendák, a pince mennyezetének, faoszlopainak maradványai, átégett vályogtéglák, falmaradványok és nagy felületekben leomlott freskómaradványok, továbbá bronz- és vaseszközök, jó minőségű bronzedények, nagy mennyiségű cserépkorsó, tányérok, díszedények, ékszerek. A leletanyag legkésőbbi darabjai sem keltezhetőek a II. század második harmadánál későbbre, így a pusztulás a marcomann háborúk idején történt. Gorsiumban a háborús rombolásokat másutt a törmelések elhordása, elegyengetése, a még használható tárgyak kimentése követte, a megsemmisült épület tartozékaiból rendszerint csak töredékek kerültek elő az ásatások folyamán. A pincét a ráomlott felső szint (vagy szintek) oly mértékben betemette, hogy annak anyagát későbbi építkezés nem bolygathatta meg. Ez a körülmény lehetőséget ad arra, hogy a pincében tárolt készlet jellegéről megbízható képet alkothassunk. A helyiség déli oldalán, egy tömegben, száznál több ép, vagy csaknem ép, egyforma nagyságú kis korsó került elő, amelyek eredetileg raktári polcokon sorakoztak. Hozzáteve ezekhez a különböző tányérokat, tálakat, bronzedényeket, olyan jelentős étkészletet tároltak ezen a helyen, amely a felsőbb szint rendeltetését is meghatározza. A bronzedényeket ábrázoló falfestménytöredékek – amelyek a második szintről zuhantak le – arra engednek következtetni, hogy a felső tér a császárkultusz/tartománygyűlés résztvevőinek közös étkezési helye lehetett.

A pincéhez, annak keleti oldalán csatlakozó épületrész kiterjedését és beosztását még nem ismerjük. A helyiségsor gerincét alkotó északnyugat-délkelet irányú fal eddig 23 m hosszúságban volt meghatározható. Jelenlegi északi végében került elő az a kis szoba, amelynek szinte teljes freskódíszítése részben a jó minőségű terrazzo padlóra hullva, részben a felmenő falakat takarva megmaradt. A freskótöredékek közül külön említésre méltó a mennyezetről letekintő *Nyár* nőalakja és egy szinte teljes alakjában megmaradt *Venus*-ábrázolás.

Nyár, falfestményen
Summer, mural painting

Venus, freskó a XI. épületből / Venus, fresco from building XI

IV. századi épületek az *area sacra* fölött

Lakóházak a *VII. épület* fölött. A hosszú csarnok déli része áldozatul esett a középkori kőitermelésnek, nemcsak ennek falai nem maradtak meg, de a fölöttük kialakult IV. századi új város épületeié sem. Az *I. nymphaeum* keleti vége fölött megmaradt egy vízlevezető csatorna, amely a *decumanus maximus* IV. századi fő csatornájába torkollott. Ez az északnyugat irányba nyomon követhető csatorna kisebb utca (*cardo b*) nyugati oldalán haladt a dombon fölfelé, és a *Basilica II. (V. épület)* vonalától egy sor lakóház mellett vezetett el (*VIII., XIII., XI. épület*), amelyek a bennük talált leletanyag, kemence, edények bevonására használt máz összefolyt maradványai alapján műhelyek is lehettek.

XV. épület

A *cardo b* keleti oldalán, az ötrészes csarnok (*IX. épület*) nyugati felében a terület nagyfokú lepusztítása következtében a IV. századi életnek alig maradtak nyomai. Részben kiszedett falakkal, de nyomon követhetően megmaradt az utca két utolsó épülete. A városfalhoz épített *XVI. épület*ből csak egyetlen nagyobb helyiség ismeretes. Ez a ház azoknak a késői építményeknek egyike, amelyeket a IV. század végén emeltek sárba rakott falakkal, összedőlt épületek kő- és téglatörmelékeiből. A *XV. épület*, amelyet utca választott el az előbbtől (*decumanus a*), ezzel szemben *Herculia* IV. századi építkezéséhez tartozott. Mint a *XXIV. épület* leírásánál említettük, azoknak az épületeknek egyike, amelyek építésénél jelentős mértékben felhasználták a helyén állt korábbi építmény falait. Az új épület megtartotta a *porticust*, amelyet nyugat felé kiterjesztett a *XXIV. épület* elpusztult északnyugati traktusára, és a házat tovább bővítette északi irányban. (Amíg az alapfalak a régi szárnyban – a korábbi építkezés felhasználásával – meghaladták a 2 métert, az új helyiségekben 40–60 cm-re alapozták őket). Az új épület négyszögletes, 29,8 x 23,4 m nagyságú ház volt, északnyugati sarkán *apszissal*. Dél felé tekintő *porticusa* téglalap alakú udvarra nyílt, ezt mindkét oldalon 3–3 helyiség határolta. A baloldali *apszisos* északi helyiséget padló alatti fűtéssel látták el. Az északi oldalon lévő *praefurnium*ból két csatorna vezetett a déli falat kísérő csatornáig. Ebben a helyiségben, valamint a mellette lévőben jó minőségű terrazzo padló és a felmenő falakon fehér vakolat maradt meg. A tetőfedő cserepeken jelentős számban fordult elő az *Aquincumban* állomásozó hadtest, a *legio II Adiutrix* téglabélyege, ami egyértelműen azt bizonyítja, hogy az építkezés közpénzekből történt, az *aquincumi* legio különítményének közreműködésével. Az épület hivatalos jellege mellett szőlő a feltűnően sok hagymafejes fibula is, amely a tisztviselők jellemző viseleti darabjának számított.

LXXV. épület

A *IX. épület* nyugati felében a IV. századi életet csak azok a leletek képviselik, amelyek a középkori dúlás során összekeveredve visszahulltak a kiásott árkokba. A *cardo b* keleti házsora alapján feltételezhető, hogy a késői utca keleti oldalát is házak szegélyezték. IV. századi épületmaradványok ezután már csak a *IX. épület* tengelyétől keletre figyelhetők meg. Ezek közül a legfontosabbak azok a nagyméretű alapzatok, amelyek a *IX. épület* déli, oszlopokkal díszített *porticus*ának keleti felében láthatók. A négy alapzat az *area sacra* oszlopalapjainak méreteit lényegesen felülmúlja, nyilvánvalóan a IV. századi periódus egyik jelentős, feltehetően reprezentatív épületéhez, vagy építészeti egységéhez tartoztak. Sajnos, az ásás a négy bázison kívül csupán – kisebb felületen – a hozzájuk tartozó járósínt találta meg, ez csak a kormeghatározást erősíti: a padlózat lefedte az *area sacra* építési maradványait. Az alapzatokon elhelyezett, feltehetően nagyméretű oszlopok sora a IV. században is korábbi helyén lévő *forumra* tekintett, annak szintjéből egy méterrel

kiemelkedve: lehetséges, hogy az eltűnt épületben a birodalmi istenek valamelyikének emelt, klasszikus hagyományok szerint épült templomát feltételezhetjük, fő frontján négy oszloppal, tympanonnal. A négy bázis szemmel láthatóan követte a *IX. épület* keleti szárnyának tagozódását: a nyugatról számított első alapzat a 2. lépcső keleti szélén emelkedett. A negyedik alapzat a 2. *nymphaeum* keleti oldalán, a *IX. épület* keleti zárófalának vonalában helyezkedett el. Az egybeesés aligha véletlen: a *XV. épület* analógiájára ennél az építkezésnél is felvethető, hogy itt is felhasználták a korábbi alapfalakat. Ezen a helyen azonban a ráépítés nem bizonyítható, mivel a középkori kőbányászat a II/III. századi falak alapjáig hatolt. Így csak lehetőségként vehető fel, hogy a IV. századi templom ráépülhetett a *IX. épület* két keleti csarnokára. A nagy oszlopalapzatok a feltételezett templom homlokzatát 13 m szélességben határozzák meg. Ha a hosszoldal – a *porticus*-szal együtt – ennek mintegy kétszerese lehetett, a templom északi zárófala valóban a csarnokok északi falával esett egybe.

Herculia alapításának éveiben, azaz a III/IV. század fordulóján, a Birodalom isteneinek kultuszát szolgáló templom/templomok építése nyilván nem hiányozhatott a városépítés terveiből. A hely kiválasztását a még álló és felhasználható falmaradványok mellett a IV. századi *forum* határozta meg: a templom a tér északkeleti sarkában állott.

XIX. épület

A *XV.* és a *LXXV. épületek* között, az *area sacra* 2. terének közepén, a *XVII.* és a *XVIII. épületek* helyén, illetve a *IX. épület* keleti oldalán a IV. században nagyobb épület állott, amelynek kiterjedését azonban csak néhány faltöredék jelzi. A helyiségek közepes mérete alapján valószínűleg nagyobb lakóház lehetett.

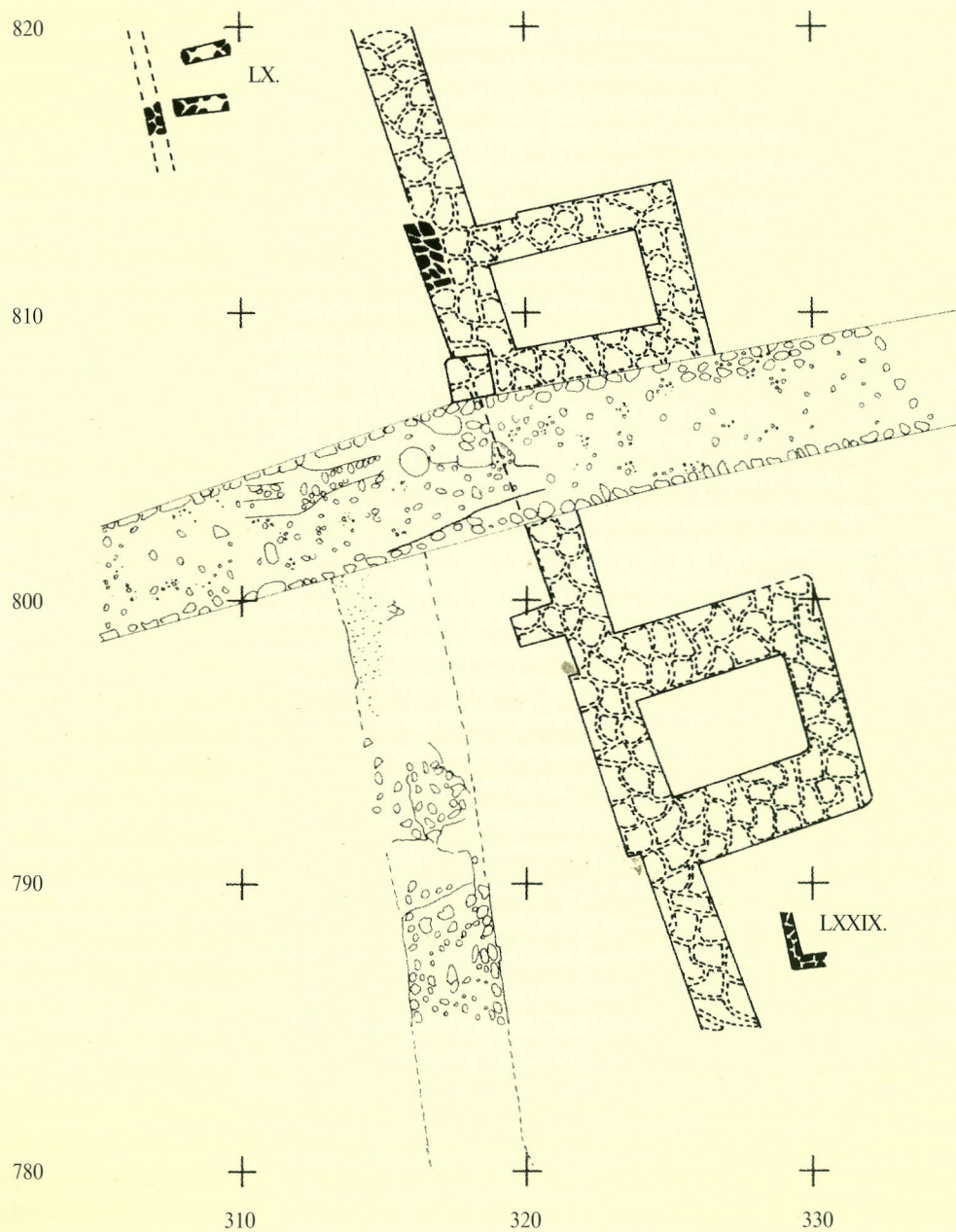
XXXVIII. épület

A *X. épület* helyén, részben annak falait felhasználva 15,4 x 19 m nagyságú négyszög alakú épület jött létre. A *X. épület porticus*ában az új épülethez tartozó oszlopalapzatok maradtak fenn: a *XXXVIII. épület* is oszlopos *porticus* zárta le a *decumanus maximus* felől. Az új épület nyugat-kelet irányban keskenyebb volt mint elődje, amit elsősorban a közlekedés igényeinek megváltozása magyaráz. A II/III. századi *area sacra*n belül viszonylag keskeny (3–4 méter széles) közök elegendőek voltak, az új városban ezeket utcákká szélesítették. A templom (*LXXV. épület*) és a *XXXVIII. épület* között a sikátor 2,4 méterrel 7 méterre szélesült (*cardo c*), a ház keleti oldalán húzódó *cardo d* ugyancsak 2,4 méterrel lett szélesebb, azaz ugyancsak elérte a 7 métert. Az utcák kialakítása következtében a *XXXVIII. épület* nyugati és keleti oldalán új falakat kapott, de új falat húztak északi oldalán is, ahol hosszát 2 méterrel megnövelték. Az északi két helyiség válaszfala is nyugatabbra került, és új fűtőcsatorna vágta át középen az északkeleti helyiséget. A többi fal változatlanul használatban maradt. A déli oldal korábbi bejáratát befalazták, új küszöb helye azonban nem volt megállapítható. A hat, fűtött helyiséggel bíró épület rendeltetését nem ismerjük.

Közfürdő (XXXI. épület)

A *cardo d* keleti oldalát – ha az előtte lévő oszlopsort a hozzátartozó *porticus*nak tekintjük – egy 40 m hosszú épület foglalta el. Az épület nyugati és keleti hosszú fala a közepén kissé megtört: a ház északi fele kissé északkelet felé fordult el. Az épület szélessége 12,8 m volt, amelyhez az északkeleti sarkon egy kiugró helyiség csatlakozott: az északi zárófal ezzel 17,4 méterre bővült. Az említett törésvonal az épület belső osztását is két eltérő részre tagolta. A *XL. épület* feltárása érdekében elbontott déli rész egy L alakú folyosóból

Keleti városkapu
The eastern towgate

és a folyosó által közrefogott három helyiségből állott. A különböző méretű három helyiség közül a középsőt és az északit középen és a folyosó felőli oldalon fűtőcsatornák hálózták be.

A folyosótól északra eső épületrész a középkori pusztítások miatt kevésbé áttekinthető. A 17,4 m hosszú teret egy délnyugat-északkelet irányú fal osztotta kétfelé, a déli részt egy északnyugat-délkelet tájolású fal még további két helyiségre bontotta. A két helyiséget ferdén egy északnyugat-délkelet irányú fűtőcsatorna vágta át. A nyugati teret további falak egy alsó és két felső kisebb szobára osztották. Az utóbbiak közül a nyugati alját jó minőségű terrazzo fedte, *hypocaustum* téglaoszlopokkal. A keleti 5,7 x 2 m nagyságú térben is az alsó terrazzo padló maradt meg, amelyre két fűtőcsatorna épült. A helyiség déli részét egyetlen nagy pódium foglalta el, téglaborítással, tetején vastag terrazzo padlón egy ovális kád nyomával.

A fürdőépület mindkét oldalán, a *cardo d* és *e* területén csatorna/vízvezeték húzódott, ezek kapcsolata a *XXXI. épület*től még nem tisztázott. A *XL. épület* pusztulása után, a marcomann háborúkat követő újjáépítés maradványai eddig csak a pince fölött (a háromhelyiséges déli részben) voltak kutathatóak: itt egy fürdőhöz tartozó *hypocaustum*os felület került elő. Ennek alapján a *XXXI. épület* területén már ekkor is fürdő állott.

LXIII. és LXXIII. épület

A *decumanus maximus*tól délre eső területen, az Augustus-templom (*LXXV. épület*) körzetében a *LXXIII. épület* részben a templom fölött helyezkedett el, a *LXIII. épület* ettől nyugatra, részben a templomhoz felvezető lépcső területén. Mindkét épület keskeny frontjával tekintett a *decumanus maximus* felé, az utóbbi féloszlopokkal díszített *porticus* zárt le. A két épület között lévő *cardo f* szélén a központi csatornához kapcsolódó csatorna húzódott. A *LXIII. épület* területén 1958-ban egy sorozat bronz kolomp került elő, amelyek alighanem egy keleti kultusszal (Iuppiter Dolichenus-szentély?) hozhatók összefüggésbe.

Keleti városkapu

A *decumanus maximus* a keleti oldalon lezáró városkapu kéttornyú volt, hasonlóan a nyugati kapuhoz. A két kapu jellege azonban jelentősen eltért egymástól. Mint a nyugati oldalt kivéve mindenütt, a falak helyét itt is nagyrészt csak a visszamaradt törmelék jelzi, ami az ellentmondásosnak tűnő megoldások értelmezését nehezíti, vagy bizonytalaná teszi. Az északi torony belső részén egy 2,5 x 1 m nagyságú darabon megmaradt az eredeti fal. Ennek alapján megállapítható volt, hogy a fal alapozása egy méterrel volt mélyebben, mint a *decumanus maximus* járőfelülete. A keleti oldalon a kaput nem olyan zárt építményként alakították ki mint a nyugatin, mindössze két nagy visszaugró támpillér jelzi az átjáróhely két szélét, mint az az északi kapunál is megfigyelhető volt. A két pillér 7 méterre feküdt egymástól, a kapun átvezető út azonban csak 4,5 m széles, és ami még feltűnőbb, az átjáró nem a két pillér középvonalában haladt át az erődítésen, hanem közvetlenül az északi pillér és a vele egybeépített északi torony mellett. Az út és a déli pillér közötti részt fal zárta le. Az utóbbi pillér a kapuhoz a déli oldalon legközelebb fekvő *L. épület* vonalában emelkedett, ennek alapján feltételezhető, hogy az út déli oldalán lévő falat a kapu későbbi leszűkítésének tekinthetjük, eredetileg az átjárót 7 m szélesre építették.

Maga a városkapu a két toronnyal 23,6 m széles volt, hozzávetőleg fél méterrel hosszabb mint a nyugati kapu. Mindkét torony szabálytalan négyszög alakú, 50 cm-rel visszaugratva a városfal belső síkjából, a falvastagság itt 2,5 m, valamivel kevesebb mint a nyugati kapunál.

Cardo 3

A keleti városkapunál éri el dél felől a *decumanus maximus* a keleti városfalon belül futó első kövezett utca. Az utca vonala azonban nem a városfallal párhuzamos, hanem a nyugati oldalán lévő *L. épülettel*, azaz dél felé folyamatosan távolodik a városfaltól. Ebből az eltérésből következik, hogy a *cardo 3* nem a III. század végén épült városhoz tartozott. A szentkerület keleti végét még nem ismerjük, lehetséges, hogy ez az út a szentkerületen kívül esett, a II/III. századi Gorsium város utcahálózatához tartozott. A Herculia-periódust megelőző korszakot a szintmérések is igazolják. A jól megépített, keleti oldalán nagy kövekkel lezárt út az ásatási alappont fölött 230 cm magasságban feküdt, 75 cm-rel mélyebben, mint a *keleti kapun* átvezető *decumanus maximus*, és ugyanabban a magasságban, mint a II/III. századi periódushoz tartozó *L. épület* padlószintje. Az utcát azonban a IV. században is folyamatosan használták (*cardo 3 = cardo g*), amit azok a felületek bizonyítanak, amelyeket az utca ismételt javításának, szintemelésének tekinthetünk. Ezek közül a legkésőbbi, 330 cm szinten valamivel meghaladta a *decumanus maximus* járósintjét.

L. épület

A *decumanus maximus* és a *cardo 3* szögletében emelt *L. épület* feltárása még nem fejeződött be, kiterjedését sem nyugat, sem dél felé nem ismerjük. Alaprajza azonban valószínűvé teszi, hogy közép folyosós lakóházzal van szó, amely jelenlegi déli helyiségét padló alatti fűtéssel látták el. A háznak csak alapfalai épültek kőből, a felmenőket vályogtéglából készítették, ami éppen úgy II/III. századi eredet mellett szól, mint a falazásnál használt sárgás, jó minőségű kötőanyag. A helyiségeket terrazzo padló fedte. Az épülethez a *decumanus maximus*ra tekintő északi oldalon egy gyengébb technikával épített *porticus* csatlakozott, amelyben két későbbi padló is előkerült, az egyik mintegy 50 cm-rel a terrazzo padlók fölött, a másik magasabban, a késői főutca szintjének megfelelően. A *porticus*t bizonyosan később csatolták a házhoz. A belső terrazzo padlók fölött megújításnak nyoma nem maradt, így nem valószínű, hogy a háznak ez a része még használatban lett volna.

LV. épület

A *decumanus maximus*tól az egymást váltó periódusok a II/III. századi építkezésektől az V. századig megfigyelhetők. A legjelentősebb épület, amely maradványaiban is leginkább nyomon követhető, a keleti városkapu északi tornya és a városfal alatt húzódó II/III. századi *LV. épület*. A háznak csak a keleti és a déli zárófalát ismerjük, teljes kiterjedése egyelőre nem határozható meg. A feltárt maradványok így is jelentősek: a III. századvégi városfal és a 260-ban elpusztult korábbi épület viszonya itt érzékelhető legjobban. Az *LV. épület* keleti zárófalából kiágazó belső fal délnyugat felé haladva a városfal alatt, majd annak nyugati oldalán folytatódott, érintve a városfal említett megmaradt csonkját. A ház megmaradt falkoronája e helyen éppen úgy 209 cm-nél volt, mint a városfal alapozása. A jól megfigyelhető rétegek nem hagynak kétséget afelől, hogy a két építkezés közvetlenül váltotta egymást, azaz a városfalak az újraépülő város legkorábbi időszakából valók. Az *LV. épület* délkeleti sarka az északi kaputorony területére esett, innen a *decumanus maximus*-szal párhuzamosan délnyugat felé indult ki. A városfal nyugati oldalán a fal magasabban és gyengébb minőségben folytatódik, a ráépült két pillér és a hozzájuk tartozó járósint IV. századi. A korai épületre a városfaltól nyugatra a IV. században egy oszlopsor kialakítása során jelentősen ráfalaztak. Az *LV. épület*ből a déli zárófalán kívül, amelyből egyelőre 15 m látható, egy nagyobb helyiséget ismerünk köves járósinttel. A korai város a városfalon kívül még sűrűn beépített volt. Az *LV. épület*től keletre, tőle keskeny síkátorral

elválasztva egy másik, egyszerűbb lakóház maradványai mutatkoznak (*LXXVIII. épület*), amelynek kő- és vályogfalai 5 m széles helyiséget fognak közre. Egy másik épület délnyugati sarka a déli kaputoronytól délre látható, az *L. épülettel* párhuzamosan, padlója alapján kétségtelenül a Gorsium-periódushoz tartozik (*LXXIX. épület*).

A feltárás északnyugati része légifelvételről / Aerial photograph of the northwestern part of the excavation

Aurelia Sabina sírköve (27.) / Tombstone of Aurelia Sabina (27.)

Via Sabina

Az *area sacrata*tól széles út vezet vissza a régészeti park portájához. A *via Sabina* a középkori, Székesfehérvárt Fövennyel összekötő közvetlen út fölött halad. Az utat – Szent István oklevele alapján – a király építtette Fehérvár és Föveny között, a római település, elsősorban a városfalak köveinek elszállítására. A székesfehérvári királyi bazilika, a királyi palota, a városfalak, sőt a későbbi középkori építkezések kőanyaga is ezen az úton vándorolt a királyi székhelyre. Ma az út mellett – emlékeztetőül – a Gorsiumból Székesfehérvárra hurcolt kőemlékek néhány darabja látható.

25. Férfi portré (másolat). A relief, amelynek töredéke maradt meg, színezett volt. Az eredetin a kék festés nyoma ma is felismerhető.

26. Septimius Severust és fiait üdvözlő tábla. A felirat két oldalán Victoria, a győzelem istennője koszorúval illetve pálmaággal: a keletről visszatérő császár győzelmére utal. A keretelt feliratos mező szövege: *Pro salute Imp(eratorum) | L(ucii) Sept(imii) Severi et M(arci) Aur(elii) Antonini Augg(ustorum) | [[et P(ublii) Sept(imii) Getae Caes(aris)]]*. Azaz: «Lucius Septimius Severus és Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) császárok és Publius Septimius Geta caesar üdvére». – A feliratot 202-ben állították, amikor a császárok a második parthus háború és hosszabb keleti tartózkodás után Rómába visszatérve felkeresték Pannoniát. A szokásnak megfelelően Pannonia tartománygyűlése és kormányzata a császárt és népes kíséretét Gorsiumban, a tartománygyűlés székhelyén üdvözölte. A felirat a helyszínre érkező császárok üdvözlésére készült. A kőemlékről tíz évvel állítása után Geta nevét kivakarták. Caracalla, alig egy évvel apjuk halála után, egy összetűzés során anyjuk karjai között szúrta le öccsét. A hatalmi versengés vesztese nemcsak életével, de becsületével is fizetett: emlékét elátkozták (*damnatio memoriae*), szobrai ledöntötték, nevét minden feliratról törölték. – A tábla a középkorban Székesfehérvárra került, ahol a Budai kapu fölé helyezve évszázadokon át köszöntötte a városba érkező királyainkat.

27. Aurelia Sabina sírköve. A nagyméretű sírkövet felül oromzat zárja le, közepén Medusa-fej, az oromzat külső oldalán egy-egy *hippocampus*. Az oszlopokkal lezárt képes mezőben házaspár, előttük kislányuk. A férfi rövidre nyírt haját, szakállt visel, vállán köpeny, baljában rövid kard. A nő középen elválasztott hajjal, vállán köpennyel. A kislány kezében gránátalma. A középső mezőben két frigiai sapkás Attis között áldozati jelenet töredéke. A feliratos mezőt szőlőinda keretezi, amely a sírkő alsó részén lévő díszes kantharosból nő ki. A felirat: *D(is) | M(anibus) | Hic iacet in tumu | lo Aur(elia) Sabina | pientissima coniux | annor(um) XXV. quem | lapis ist[e] tegit | rapta [est d]e luce |*

25.

26.

27.

serena, q[uae] magis | debuerat fe[ssos] | sepelire parentes. | o dolor, o pietas, | o funera tristia co|niugis. Marcus Aur(elius) | Attianus dec(urio) al(a)e IT<hr> | acum et Aur(elia) Sabinilla | filia eorundum vivi | sibi faciundum curarunt.
 Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. E sírban nyugszik Aurelia Sabina, a leggyöngédebb feleség, élt 25 évet. Akit e kő takar, elragadta a halál a derűs fényből. Neki kellett volna inkább fáradt szüleit eltemetnie. Ó a fájdalom, ó ragaszkodás, ó a hitves gyászos temetése! M. Aurelius Attianus, az I. Thrák lovasscsapat tisztje és Aurelia Sabinilla, leányuk, életükben állították e sírt maguknak». – A szöveget egy aquincumi költő hexameterbe foglalta. A síremlék Szabadbattyánban egy késő római sírból került elő.

28. Áldozati jelenet. A képmező közepén háromlábú asztal (*tripus*), rajta áldozati ajándékok. Két oldalt egy-egy szolgáltató. Áldozat a halottért: a II/III. századi síremlékek újra és újra visszatérő jelenete.

29. Sírkő oromzata. A tympanonban Medusa-fej, a sarkokban *hippocampus*ok. Az oromzat fölött Gorgo-fej, a széleken kifelé forduló síroroszlánok.

30. Sírkő oromzata. Két fekvő, ölelkező alak: Venus és Adonis. A sarkokban egy-egy lebegő Genius tükörrel, illetve legyezővel. Kinyújtott kezüknél egy-egy delfin.

Via ad theatrum

A porta előtti térről vezet út az új színház és a délkeleti városrész felé.

A cseppalakú virágágyásban:

31. Pillérfejezet. A telt, kihajló leveles pillérfő a *forum* nyugati oldalán álló templom (*XXVII. épület*) területén került elő.

A színháznak – jelenlegi helyén – nincsen antik előzménye. Az 1980-as években épült, hogy a város és a szentkerület újjáéledésekor helyet adjon azoknak a tavaszi és nyári játékoknak, amelyek felidéznek az 1800–1900 évvel ezelőtti Gorsiumban történeteket.

28.

29.

30.

31.

A délkeleti saroktorony környete

A városfalat a keleti és a déli oldalon is kiszécsék a középkorban. A falak törmeléke alig 5–10 cm vastag-ságban maradt meg. Mint a délnyugati sarkon, a keleti és a déli városfal találkozásában, itt is egy nagy legvező alakú saroktorony örködött. A feltárás a keleti oldalon, a keleti városkapuig terjedő szakaszon további két tornyot tárt fel (1., 2. keleti torony), a déli oldalon a saroktoronytól számított első torony került eddig elő (1. déli torony). A keleti oldalon, 12,6 m távolságra a városfaltól 5 m széles árok húzódt. Hasonló árok tartozhatott az északi és a déli oldalon is a város védelméhez. A nyugati oldalon a külső védelmet a Sárvíz jelentette.

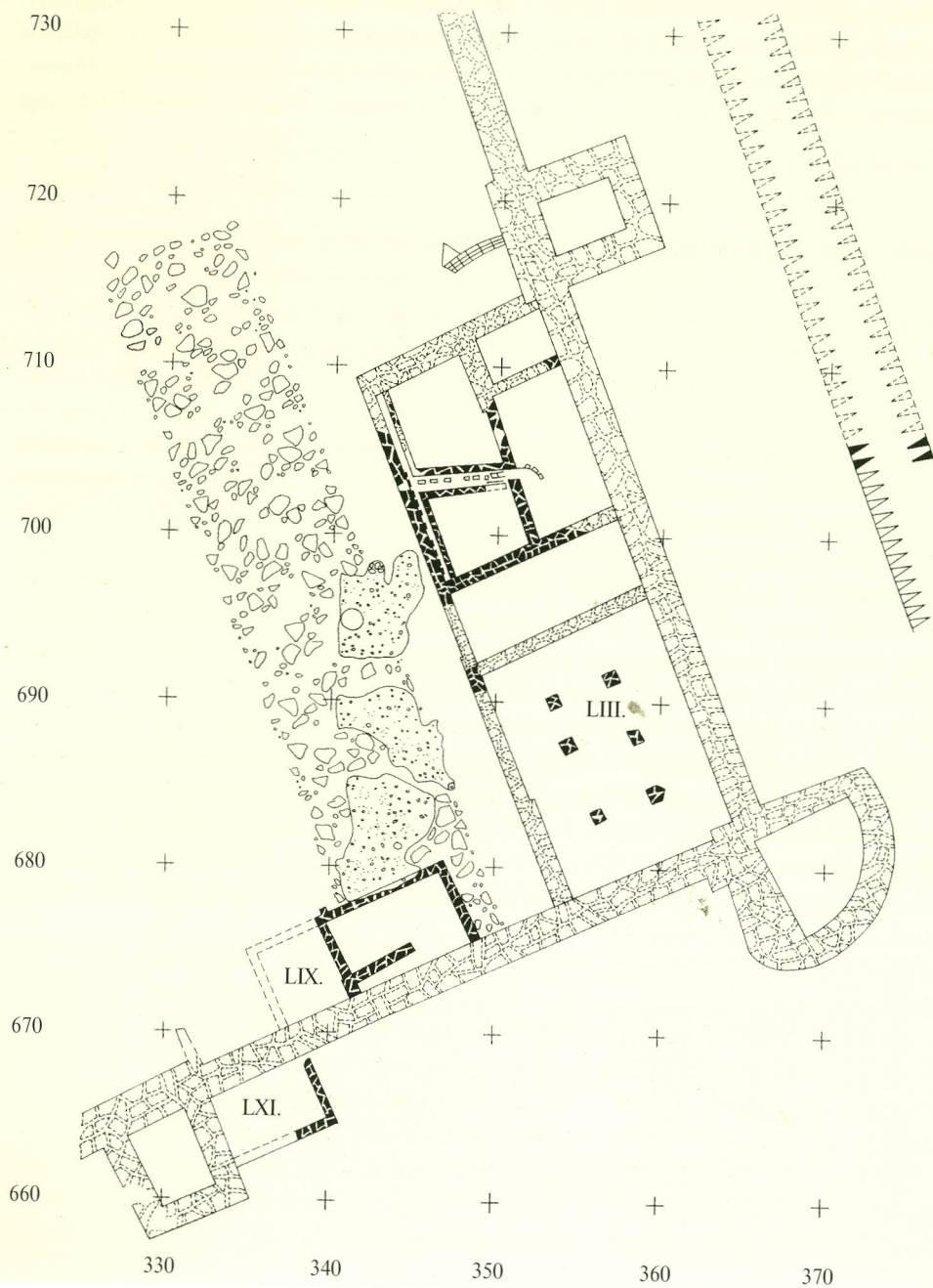
LIII. épület

A fallal körülvett IV. századi város délkeleti sarkát a saroktorony és a keleti oldal első tornya között egy háromrészes késői épület foglalta el. A ház keleti és déli oldalát a városfal adta. Hossza – a nyugati oldalon – 34,3 m, szélessége 11,9–11,7 m az északi illetve déli végénél. Az épület falainak nagy részét – elsősorban a városfalakkal érintkezőket – kiszécsék. A megmaradt falrészek jó minőségű fehér kötőanyaggal készültek, amely a IV. század első két harmadára jellemző a város építkezésében. Ezek a falak az épület északi traktusához tartoztak, továbbá az északi és a déli részt elválasztó hosszú helyiséghez, amely a nyugati oldalon lévő széles bejárótól a városfalig terjedt és alkalmasint belső udvar lehetett. Az északi rész az épület északnyugati sarkát elfoglaló nagyobb, padlóalatti fűtéssel ellátott helyiségre, valamint a városfalnak támaszkodó két további, szabálytalan négyszögű szobára oszlott. Az udvartól délre eső épületrész egyetlen nagy helyiségből állott, amelynek belső terét két sorban hat pillér három hajóra tagolta. Amíg az északi traktus két nagyobb helyiségében egy-egy padlószint volt megállapítható, az oszlopos teremben három periódust lehet elkülöníteni. A felső padlószint alatt, tehát a legkésőbbi periódushoz tartozott egy téglasír, benne gyermekcsontvázzal. Az épület nyugati homlokzata előtt kisméretű pillérsor faoszlopos *porticus*ra enged következtetni. A *porticus* előtt gyöngye minőségű kövezett utca vezetett észak felé (*cardo h*). Az épület rendeltetéséhez a szegényes leletanyag nem szolgáltat adatokat. A háromhajós terem, a padló alá helyezett sír alapján az épület az V. század elején kisebb – vallási? – közösség birtokában lehetett. A saroktorony különleges helyzete – csak az épületen keresztül volt megközelíthető – a tokodi bazilikákra emlékeztet, amelyeket ebben a korban az erődítés tornyaihoz építettek. A padlófűtéses helyiség, megmaradt falai és padlómaradványai alapján, mindenképpen a IV. századi fellendülés időszakában épült. A házat fél évszázaddal később is használták, bizonyára át is építették illetve bővítették. A nem értékelhető kiszécsék falak miatt csak az oszlopos terem padlószintjei adnak e feltevésre lehetőséget.

LIX. és LXI. épület

Az LIII. épülettől nyugatra, a déli városfalnak támaszkodott kéthelyiséges, 13,3 x 5,8 m nagyságú ház (LIX. épület) gyöngye, kő- és téglatörmelékéből épített falaival a városépítés késői, V. századi periódusából való. A késői építés jele: a ház ráépült az LIII. épület előtt a városfalig vezető utca (*cardo h*) nyugati oldalára. A ház nyugati, kisebb helyiségében a padló megújítása hosszabb használata mellett szólhat. A másik V. századra keltezhető ház (LXI. épület) a városfalon kívül állt, északi oldalát a városfal adta, nyugat felől az 1. déli toronynak támaszkodott. A földből, kőből és vályogtégladarabokból készült falak egyetlen 6,5 x 4,5 m nagyságú helyiséget fogtak közre. Gyöngye minőségű padlója ugyanahhoz a szinthez tartozott, mint az LIX. épület korábbi járósintje és e ház előtti köves térségé.

Délkeleti saroktorony és környéke
The area at the south-east corner tower

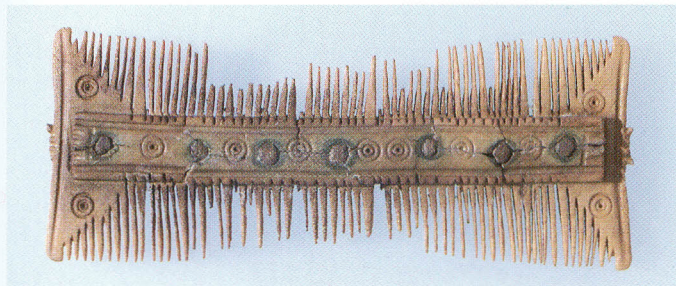
LIV. épület

A városfal és a délkeleti sarok IV/V. századi épületei alatt itt is előkerültek a 260-ban elpusztult város épületei. Ezek közül nagyobb felületen az *LIV. épület* maradt meg. Északi zárófalának maradványa az *LIII. épület* északi traktusának közepét vágja át, keleti zárófala a városfaltól keletre követhető nyomon. Ez a fal déli oldalán csonkán végződik a saroktorony előtt: a torony építése során semmisülhetett meg délkeleti sarka, illetve déli zárófala. A ház keleti fala a bizonytalan délkeleti sarok figyelembevételével mintegy 26 m lehetett. Nyugati és déli zárófala egyáltalán nem maradt meg. Délkeleti oldalán egy 11,8 x 3,5 m nagyságú terem határolható körül, amely azonban keleti oldalát kivéve az épület belsejében volt. 14 m hosszú északi fala alapján a ház szélessége megközelítőleg sem határozható meg. A keleti zárófalból kiinduló belső válaszfalak alapján ezen a fronton, az ismeretlen kiterjedésű délivel együtt, hat különböző szélességű (5,8; 5,9; 4,0; 2,3; 3,5 m) helyisége volt. Az épület beosztását és rendeltetését a megmaradt falak alapján nem lehet rekonstruálni.

Az *LIV. épülettől* délre és nyugatra mutató, ma már nem látható épületmaradványok egyfelől behatárolják annak kiterjedését, másfelől arra engednek következtetni, hogy 260 előtt ezen a területen zárt településsel számolhatunk. A *XLVIII. épület* a városfalon kívül feküdt, északi zárófala körülbelül 6–7 méterre lehetett az *LIV. épület* valószínű déli zárófalától, ami a korai *cardo* 3 szélességének felel meg. A *LXXX. épületből* egy kisméretű apszis maradt meg az *LIX. épület* padlószíntje alatt. Ez a ház nyugat felől határolhatta az *LIV. épületet*.

LXV és LXVI. épület

Az *LIV. épülettől* északra, az 1. és 2. keleti torony között további két épület került elő a városfal mentén, amelyek keleti részét az erődítés építése során megsemmisítették. A *LXV. épület* déli, északi és a keleti oldalán meghatározható kiszedett falai 6,1 x 8 m méretű teret fogtak közre. Az északi falhoz döngöltfalú medence csatlakozott, amelyet faoszlopok határoltak. A másik ház (*LXVI. épület*) ettől északra, a 2. keleti toronymnál került elő, kiszedett falai kelet felé nem érték el a városfalat, folytatásuk vagy keleti lezárásuk a városfal építésekor semmisülhetett meg. A kőfalakhoz nagyobb méretű, vályogtéglából készült fal csatlakozott, és egy összefüggő vályogfal is előkerült a városfal felé ledőlve. Mindkét épület lakóház, esetleg műhely lehetett a II/III. században.

Csont fésű / Bone comb

Flavia Usaiu sírköve (34.) / Tombstone of Flavia Usaiu (34.)

Via Usaiu

A jegyárusító pavilonnal szemben kialakított kis parkoló mellett indul ki a déli városfalakon kívüli látnivalók megtekintéséhez vezető út.

Az út mellett elhelyezett köemlékek:

32. Oszloptörödéék a *Basilica II*-ből, rajta felirattörödéék: *[A]elianus | [—] A [—]*.

33. Ülő férfi síremléke. Idősebb, kopaszodó férfi kámzsás nyakú ruhában. Kétoldalt karosszékének faragott része látható.

34. Flavia Usaiu sírköve. Az úttól balra, a tujasor végén, a dombtetőn emelkedő síremlék három részre vágva a testőrségi laktanya (*IV. épület*) oszlopsorának alapozásából került elő. A felül delfinekkal, rozettával díszített tympanonnal, oldalt oszlopokkal lezárt képes mezőben Flavia Usaiu mellképe látható. Az idős asszonyt eraviscus női viseletben elevenítette meg sírköve, fején fátyollal leborított turbánszerű fejkendőt viselt, amely alatt gondosan fésült fürtjei láthatók. Ruháját vállain nagy fibulák fogják össze, nyakában sodrott nyakperec (torques), csuklóin széles karperecek. Kezében eredetileg tükröt és guzsalyt tartott, ezekből csak a guzsaly vége maradt meg. A középső képmezőben jobbra tartó kocsi, két, igába fogott ló, kocsis, a saroglyán kuporgó szolgáló alakja. A jelenet az eraviscusok túlvilági elképzeléseire vet fényt: a halottnak hosszú utat kellett megtennie, amíg örök nyughelyét elérte. A gazdagok kocsival, lóval, gazdag felszereléssel indultak túlvilági útjukra. Aki ezt nem engedhette meg magának, sírkövére faragtatta vándorútját. A kocsijelenet alatt sírfelirat: *Flavia Tattunis | filia Usaiu eravi | sca annor(um) LXXX | hic sita est. | Q(uintus) Flavius Titucus matri ob pietatem posuit*. Azaz: «Itt nyugszik az eraviscus Flavia Usaiu, Tatto leánya, élt 80 évet. Síremlékét Q. Flavius Titucus kegyeletből állította anyjának.»

A *Via Usaiu* a kitérő után három részre ágazik. Jobbfelé az *Antiquarium*hoz (kiállítás) vezet út, a középső úton a *Lapidarium*hoz (kőtár) lehet eljutni, amíg a balfelé kanyarodó út a régészeti látnivalókhoz visz.

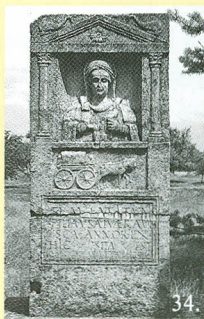
35. Gyermek szarkofág. Sima, lapos fedőlappal, durván áttört kifolyónyílással, Székesfehérvárról.

32.

33.

34.

35.

Vicus

Földbeásott putrik a korai rétegekben elszórtan másutt is előkerültek. A déli városrészben ezek összefüggő, nagyobb telepet alkottak, mintegy a városhoz kapcsolódó falusias külvárost. Kiterjedését egyelőre nem ismerjük: feltárt szélső házai észak-dél irányban 300 méterre voltak egymástól, kelet-nyugat irányban 100–120 méterre, de a szélső építményekről még egyik oldalon sem sikerült meggyőződni. Leletanyaguk a római kori kelta népeisége, a szürke házikerámia, a pecséttel díszített finom edények Gorsium I–II. századi leletanyagának többségét adják. A bizonyító anyag nem elégséges, de valószínűnek látszik, hogy ez a település első fázisában a katonai táborhoz tartozó *vicus* lehetett, ahol – általános szokás szerint – a katonák családjai, a tábor körül megtelepedett kereskedők, iparosok éltek. Ezzel a lehetőséggel azért is számolnunk kell, mert jelen ismereteink szerint a kialakult város területén sehohsem kerültek elő korábbi kelta megtelepedés nyomai. A Sárvíz átkelőhelye körül feltűnő eraviscusokat a katonai tábor vonzotta e helyre. A II. századi tárgyi anyag megoszlása, éppen úgy, mint a korabeli sírköveké, arra enged következtetni, hogy Gorsium lakosságának túlnyomó részét a környékről betelepült eraviscusok alkották, akik már Hadrianus korában a városi tanácsban is helyet kaptak.

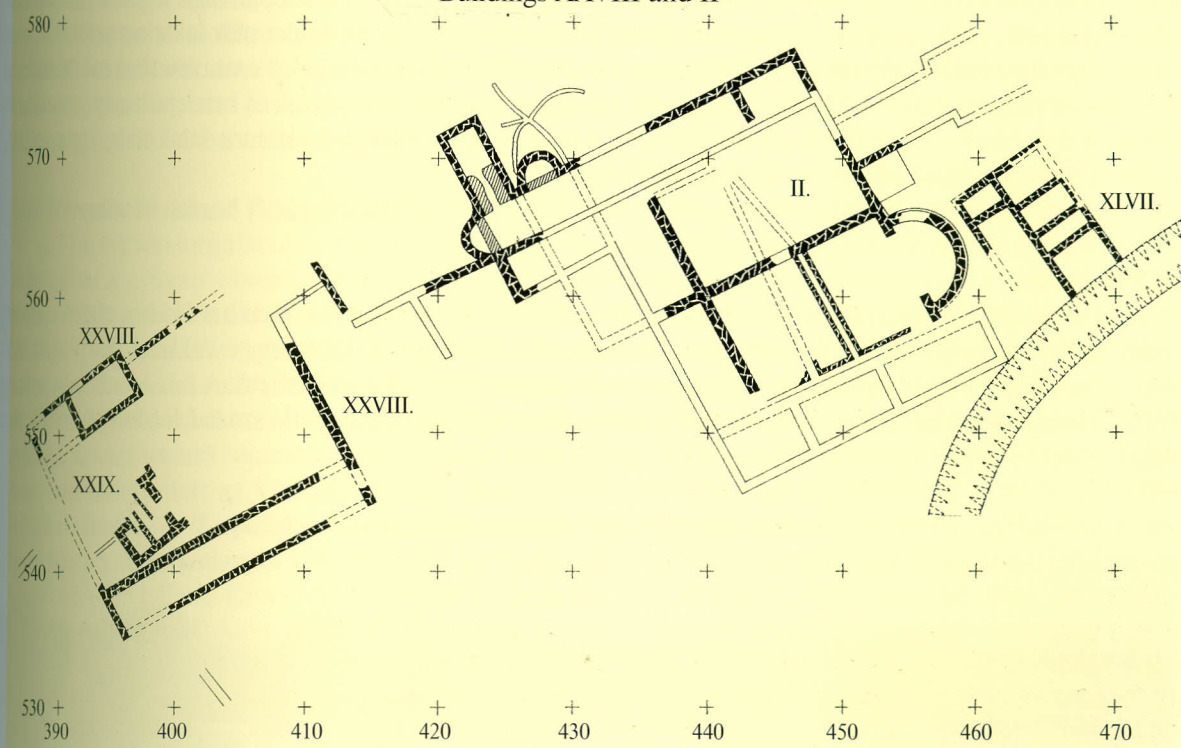
A katonai tábor felszámolása, helyén a szentkerület kialakítása megváltoztatta a falusias település jellegét, funkcióját. Azok, a *vicus* területén előkerült égetőkemencék, amelyekben szürke edényeket, pecséttel díszítésű tálakat, később terra sigillatákat készítettek, mind a II. századból valók. A falu ipartelepé alakult át, megtartva kelta jellegét és az építkezés primitív voltát.

A marcomann háborúk idején a szalmatető, részben favázás falusias házak áldozatul estek a szentkerületet is sújtó szarmata támadásnak. A háború után már városiasabb jelleget kapott ez a negyed is. Egy kőalaposzású vályogházból (*LXXXII. épület*) csak néhány fal volt azonosítható: a IV. századi építkezések és a IV/V. századi temetkezések a korábbi rétegeket szinte áttekinthetlenné tették. A vályogház két köves utca kereszteződésében épült. Az utak egyike a szentkerület előtt vezető nyugat-kelet irányú főútba torkolt, a másikon a *beneficiarius territorium* északi kapujához lehetett eljutni.

XXVIII. épület

A 260. évi katasztrófa után a város déli részében ismét új korszak kezdődött. A szarmata-roxolán támadás után itt sem került sor a felégetett és lerombolt házak újjáépítésére, a romok elegyengetése után teljesen új lakónegyed alakult ki. A IV. századi lakóház részben a *LXXXI. épület* maradványai fölött emelkedett. Egyértelműen csak déli oldalát lezáró *porticusa* határozható meg, belső falakból nem maradt semmi, első sorban a IV/V. századi temetkezések pusztították el ezeket. A *porticustól* északra látható két kisebb helyiség esetleg az épület északi frontját alkotta. Ebben az esetben a ház észak-dél irányban 18,3 m széles volt. Az északi traktus hovatarozása azonban kérdéses: a meglévő déli falak (*porticus*) és az északi helyiségek között a korábbi periódusban az említett utca húzódott (*D 2 utca*), amelynek vonalát egyetlen IV. századi fal nem vágta át. Nem zárható ki annak lehetősége, hogy a *D 2 utca* e szakaszát délről a *XXVIII. épület*, északról egy keskeny helyisegsor (*XXXVIIIa. épület*) határolta. A *XXVIII. épület* déli frontja a *porticus*-szal szabad tere nézett. Dél felé több épület maradványa nem került elő. Mai ismereteink szerint a II. és a *XXVIII. épület* volt dél felé Herculia két szélső háza.

XXVIII. épület, II. épület
Buildings XXVIII and II

II. épület

A déli városrész – eddig ismert – legjelentősebb épülete a *LXXXII. épület*től keletre épült, 41,5 x 35,5 m terjedelemben. A ház falait és terrazzo padlóit részben tönkretette a XIX. században emelt és a II. világháborúban elpusztult vincellérház, illetve a hozzá csatlakozó istálló, ól, fészter. A római kori lakóház központját két nagyobb, padlóalatti fűtéssel ellátott szoba alkotta, a délit keleti oldalán apszis zárt le. A két termet az északi, keleti és a déli oldalon keskeny (2,8–3,4 m széles), különböző hosszúságú helyiségek vették körül. Ezek közül a középső, az északi oldalon, *prae-furnium*ként szolgált, azaz a fűtőtér volt. A nyugati helyiség-sorhoz csatlakozott, annak északi felében a lakóház fürdője, két kis apszissal, hideg, langyos és forró fürdő számára kialakított kis helyiségekkel, az északi apszis mellett vízvezető csatornákkal. A ház keleti oldalán hosszabb helyiség nyílt ki az épület tömbjéből, déli sarka mellett kis négyszög alakú szobával. Itt jöttek felszínre a ház legszebb falfreskói, a vörös, fehér, fekete, zöld, sárga mintájú töredékek között ornamentális díszűek és egy emberarc is volt. A folyosószerű helyiségek egy része nyitott lehetett: ezt díszíthették a kis vörös oszlopok, amelyek ma a *via Amasia* kősorában láthatók.

A ház építési idejére a talált nagyszámú érem ad kiindulást. A pénzek első sorozata Nagy Konstantin uralkodásának késői szakaszából, a 330–337 évekből való. Az utolsó érmeiket 365/66 években verték. A 330-as és 60-as évek között a házban jelentős pénzforgással összefüggő tevékenység folyhatott.

Arra vonatkozóan adat nem áll rendelkezésre, hogy a ház e gazdasági jellegű tevékenység előtt is fennállt volna, az azonban nem valószínű, hogy a pénzforgalom megszakadása az épület pusztulását is jelezné. Égés, rombolás nyoma nem maradt fenn. A fürdő padlóját évtizedekkel később átvágó téglasír annyit kétségtelenné tesz, hogy a ház körül kialakult temető használata idején az épület már lakatlan volt. A házat lakói, vagy használói bizonyosan 378 után hagyták el, amikor a hadrianopolisi csatavesztés következtében a Duna-vidéki provinciák, különösen Pannonia, folyamatos barbár támadások és betelepült népek zaklatásának voltak kitéve. A falakon kívül élő lakosság a csatavesztést követő években a falak mögé telepedett, korábbi otthonát, munkahelyét az enyészetnek engedve át.

A déli városrészben a feltárások még két további IV. századi lakóház részletét hozták felszínre.

XLVII. épület

Közvetlenül a II. épület keleti toldaléka mellett került elő, két sorban összesen hat kisebb, eltérő méretű szobával. A ház keleti zárófala a katonai *territorium* árka fölött folytatódott, egy északkelet-délnyugat irányú falcsonkig. A feltárt épületrész nagysága ennek alapján 19 x 9 méterre tehető. A ház feladása a térség többi IV. századi házaival egy időben történt: helyiségeinek padlója alá a IV/V. század fordulóján négy sírt ástak.

II. épület és az I. temető / Building II and cemetery I

XXXIII. épület

Egy további építmény – fűtőcsatorna-hálózat, hozzá kapcsolódó kisebb helyiségekkel – a *territorium* árkának kutatása során a XLVII. épülettől mintegy 50 méterre keletre került elő. A ház többször megújított padlóját vastag törmelékréteg borította: az épület sorsa tehát másképpen alakult, mint az előzőekben említették. Az előkerült érmek nem későbbiek a IV. század közepénél, ezek alapján inkább helyi tüzesetnek eshetett áldozatul, nem barbár betörésnek, amelyben nyilván nem egyetlen épület lett lángok martaléka. A ház megújítására azonban nem került sor.

Dél-Herculia 1. temető (Margittelep)

A 378. évi sorsfordulat után a falakon kívüli déli városrészt elhagyták lakói (ez lehetett a sorsa az északi, a keleti és a nyugati városrészeknek is). A felhagyott területen – kezdetben bizonyára a szélső házsortól délre, a *D I utca* keleti oldalán – új temető alakult ki, amelyet az utca mellett és a déli oldalon árok határolt. A XXVIII. és a XLVII. épületek falait legalább a felszínig folyamatosan elhordta a falakon belül építkező lakosság, és erre a sorsra jutott a II. épület fürdője is. A terjeszkedő temető e házhelyeket is birtokba vette. A XXVIII. épület belső területén, a volt *porticus* mellett ebben az időben épült fel egy kis *sírkápolna* (XXIX. épület), keletre tekintő bejárattal. Egy másik kis kerek épület (XXX. épület) a temető délnyugati sarka közelében emelkedett, már az V. században: az alatta feltárt – de nem hozzátartozó sírok is az V. században kerültek földbe. A II. épületet, a fürdő kivételével, a sírok három oldalról körülvették, de falai közé nem temetkeztek. Ennek alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a ház a temető használata alatt – legalább egy részében – fennállott. Ez a temető anyagát vizsgáló Barkóczy László véleményét erősíti meg, aki szerint a II. épület apszissal záródó nagy helyiségét a 480–530 időszakban templomként használták a temető területén.

A teljesen feltárt temetőbe fennállásának 50 éve alatt 440 halottat temettek el, évente átlagosan 9 személyt. A számarányok alapján következtetni lehet az új temető megnyitásának okaira, körülményeire. A városfaltól alig 100 méter távolságra létrejött temető helyének megválasztása aligha vonatkoztatható el a 378 után kialakult új helyzettől. Az új temetkezőhely bizonyosan összefügg a fallal körülvelt város lakosságának hirtelen felduzzadásával, azoknak a menekülteknek megjelenésével, akiknek nyomát a városfalak mentén mindenütt megfigyelhető, gyöngye minőségű házak építése is jelzi. A temető – illetve a város korabeli temetkezései – anyagának feldolgozása fog választ adni arra a kérdésre, lehet-e etnikai, vallási, társadalmi különbséget, különállást találni Herculia eredeti lakói és a menekültek között. De ha eltérés nem is mutatható ki a helybeliek és a jövevények között, az új temető nyitása akkor is meghatározott közösség jelenlétére enged következtetni.

A temető halottait – néhány kivételtől eltekintve – nyugat-kelet irányban tették földbe, arccal keletnek. A halottak egy részét egyszerűen megásott sírgödörbe tették, más részük számára tetőfedő cserepekből összeállított téglasírt készítettek. E sírokat felül részben háztetőformára alakították ki, máskor a sírok ládaformájúak voltak, ismét máskor kövekből falazott sírépítményt hoztak létre halottaik számára. Az utóbbi sírok egyikének lefedéséhez Liber Paternek szentelt oltár domborművét használták fel (3. kömlelék, 25. oldal). A gazdagok szarkofágba zárták hozzátartozóik földi maradványait. A temető két szarkofágjának egyike a II. épület délnyugati sarkánál került földbe. A Balaton-vidéki vörös kőből faragott sírládjában két, bőrlepelbe csavart halott feküdt, mellékletek nélkül. A másik, mészkő szarkofág a temető közepén látható – melléklet ebben sem volt. A többi sír az elszegényedett IV. század végi, V. század eleji lakosság egyszerű viseleti és használati tárgyait őrizte meg; övcsatokat, késeket, nyakláncokat, bronz és csont karpereceket, érmekeket. Néhány

Dél-Herculia 1. temető
South Herculia, cemetery 1

580 +

545 +

510 +
395

+
465

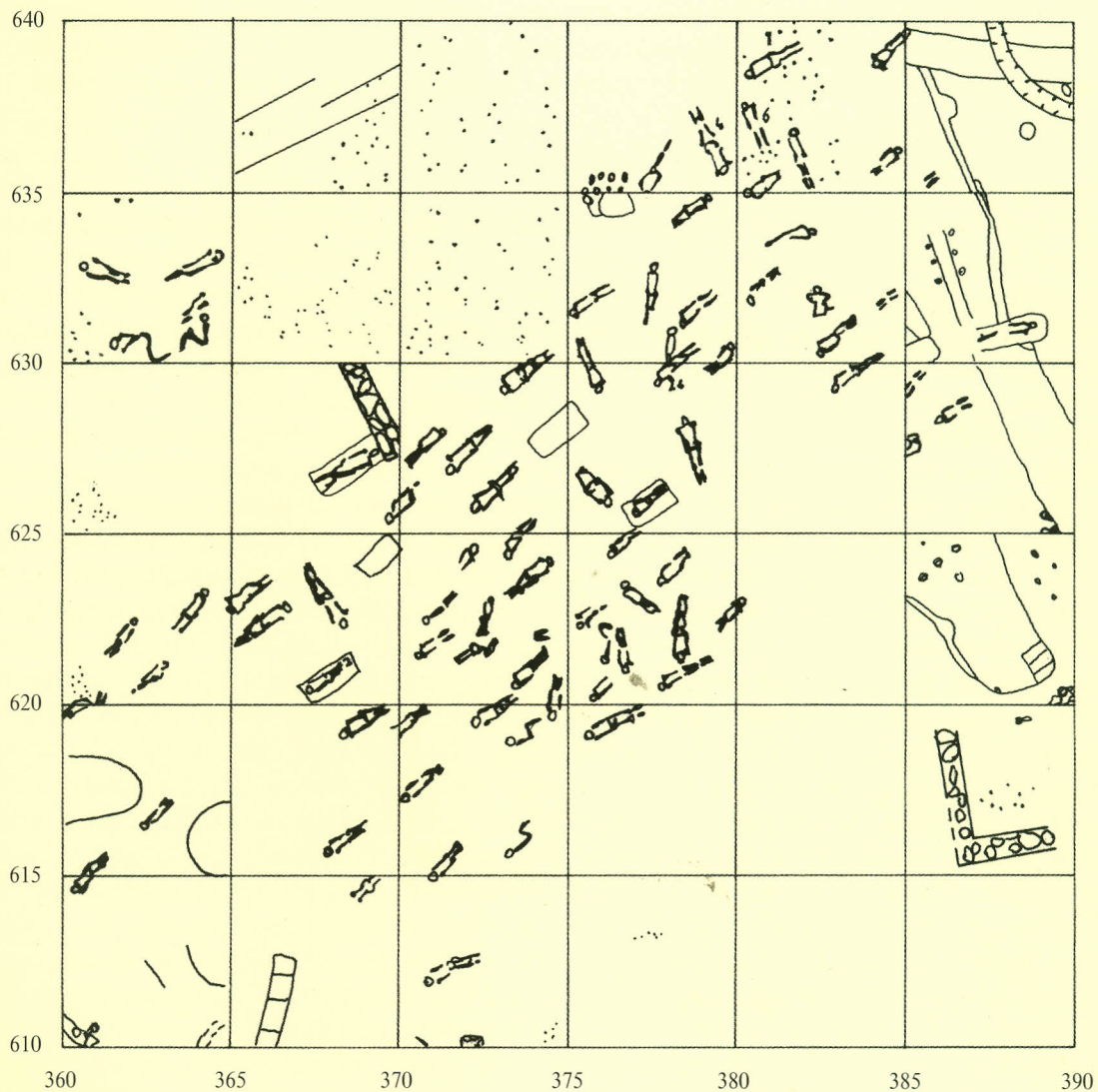
üvegedény, zöldmázás korsó volt a halottak készlete. A temető egy részében gyakori volt a férfi csontvázak mellett a hagymafejes fibula. A legkésőbbi sírok a temető szélén már az V. század huszas éveinek változásairól tanúskodnak: itt jelennek meg a fekete, besimított díszű edények, aranyozott fibulák és a barbár jellegű temetkezési mód, felhúzott lábakkal (zsugorítva). A férfi csontvázak közül feltűnően sok erőszakos halál, sebesülés nyomát viselte (betört koponya, csontba fúródott nyíl, csonttörés), egy zaklatott kor, folytonos védekezés bizonyosságai. A sírok egy részét kifosztották, még abban az időben, amikor azok felszíni jelölése nem ment veszendőbe: a rablók a derék körüli értékesebb tárgyakra vadásztak. Vállalkozásuk nem volt mindig sikeres: a vörös szarkofág közvetlen közelében a talajvízig hatoló üres akna kudarcuk emléke.

Beneficiarius territorium

Dél felé Gorsium utolsó kőépületei a marcomann háborúk után a *D 2 utca* déli oldalán emelkedtek. Ugyanitt végződött a IV. században Herculia is. Az a terület, amely a katonai tábor periódusban a *vicus* helye volt, majd a marcomann háborúig bennszülött falusias negyed földbe mélyített, vályogfalú, fagerenda-szerkezetű kis házait fogadta magába, a nagy háború után lakatlan maradt, illetve egy árokkal és sánccal megerősített 300 x 159 m nagyságú térségnek adott helyet. A katonai táborok külső jellegével bíró jelenségben a kutatás, a feltárás első időszakában, Gorsium második katonai táborát látta. A Sárvíz stratégiai fontosságú átkelőhelye, Északkelet-Pannonia legfontosabb útsomópontja háborús viszonyok között önmagában véve is elégséges indokkal szolgálhatott katonai megszállásra, ami, különösen a marcomann háborúk első, nehéz periódusában szinte elkerülhetetlen lehetett. Mivel az eredeti stratégiai pontot (az átkelőhelyet és az útsomópontot) a katonai tábor megszüntetése után a szentkerület foglalta el, új tábor létrehozására csak a városon kívül nyílt lehetőség. Erre – védelmi szempontból – Gorsium déli vége volt a legkedvezőbb, ahol a Sárvíz szigetét alkotva jelentősen kiszélesedett, az átkelést dél felől széles, mocsaras víz zárta le. A feltárások azonban a feltételezett tábor területén sehol nem találtak barakkokat, egyetlen egyet sem azokból az épületekből, amelyek egy segédcsoport táborára jellemzőek. Ez kizárja annak lehetőségét, hogy az árokkal és sánccal körülvett térséget állandó, vagy átmeneti ideig e helyen táborozó helyőrséggel rendelkező katonai tábornak tekintsük. Annak sincs nyoma, hogy a védett hely akár rövid időre (így a marcomann háborúk második periódusára) csapatoknak adott volna helyet, vagy átvonuló alakulatok számára átmeneti szálláshelyül szolgált volna. Az árok mellett emelt sánc több helyen, így az északkeleti sarokban, lefedte a korábbi bennszülött házakat: ennek alapján egyértelmű, az erődítés a falusias település megszűnése/pusztulása után jöhetett létre. Ha nem állami/katonai kisajátításról volt szó (beneficiarius-állomás létesítéséről a II. század közepén), legkorábban a marcomann háborúk két periódusát elválasztó békeévek – 175/176 – jöhetnek számításba. Az erődítés fennállásának idejéről semmiféle adatunk nincsen. Kétségtelen viszont, hogy a IV. században, amikor Herculia déli házsora felépült, az árok már nem létezett. Egyelőre az erődítés lehetséges használatát a 150–260 közötti évekre tehetjük, ami csak szélső időhatárokat, nem időtartamot jelent.

Az erődítés, a terepviszonyokhoz alkalmazkodva, nem volt szabályos téglalap alakú, dél felé lényegesen összeszűkült. Keleti széle egy kisebb dombélt követett: lehetséges, hogy a sánc előterét – legalább időnként – víz borította. A *fossa* sarkai lekerekítettek voltak. Az északi kapu előtt az árok 5,1 m hosszúságban megszakadt, de az átjáró előtt egy kisebb árok nehezítette a megközelítést. A kapu a sánctól szakította meg, fa szerkezetű volt, faoszlopait kőpillérek tartották. A nyugati kapu előtt is megfigyelhető az árok megszakítása. A *fossán* (táborárkon) belül további erődítésre utaló nyomok nem kerültek elő. A nyugati oldalon egy

Dél-Herculia 2. temető
South Herculia, cemetery 2

félkörben végződő II. századi építmény (25. ház) nyugati végét az árok vágta át és a *vallum* (sánc) takarta le. Hasonló, jól elhatárolható perióduskülönbség mutatkozott az északkeleti sarokban, ahol a *vallum* egy 2,6 x 2,4 m méretű, lekerekített sarkú négyszögletes bennszülött házra (26. ház) épült rá. A *vallum* méretére a keleti oldalon végzett kutatások vetnek bizonyos fényt: a *fossatól* 7 méterre nyugatra, azzal párhuzamosan futó sekély kettősárok került elő, amely a *vallum* belső oldalán a víz levezetését szolgálta. A belső kis árkok, amelyeket időnként megújítottak, a keleti oldalon másutt is megfigyelhetőek voltak.

LXIV. épület

Az árokkal és sánccal körülvett térségben az eddigi kutatások egyetlen kőépületet találtak, a nyugati *vallum* északi részében. Az épület 16,5 x 12,8 m, négyszögletes, keleti oldalán 4,5 x 2,6 m nagyságú rizalittal. Kőből csak az épület keleti oldala készült. Feltehetően ez volt a ház eredeti része, amely egy nagyobb (13 x 6 m) és egy kisebb (4,4 x 5,3 m) helyiségből, valamint az előreugró bejáratból állott. A déli oldalon a bővítés vályogfalat alkalmazott. Itt egy 26,2 x 7,3 m nagyságú helyiséget hoztak létre. A háznak a nyugati oldalon egyáltalában nem volt fala. Ez az épület korának meghatározásában különösen fontos: az épület nyugati oldalán a sáncig ért. Ennek alapján kétségtelennek tekinthető, hogy nem számítható Herculia déli épületei közé, a ház járósíntje alatt talált gödrök viszont a korábbi, falusias periódushoz tartoztak: így a LXIV. épület az erődítés időszakából való.

A LXIV. épület jellege további bizonyíték a mellett, hogy az árokkal és sánccal körülvett területet nem tekinthetjük katonai tábornak. Az erődítés azonban aligha tesz lehetővé más értelmezést, mint katonai felhasználást. Amíg további ásatások nem tisztázzák a terület rendeltetését, azt csak katonai *territorium*nak nevezhetjük. Lehetséges – de nem igazolható – hogy egy *beneficiarius consularis* állomást láthatunk a körülkerített területben. Ezek az állomások a II. század közepe tájától jöttek létre fontosabb útcsomópontokon, a városok falain kívül (így Sirmiumban). A gorsiumi útcsomópont mellett számolni lehet az utak felügyeletét ellátó *statio* működésével.

Dél-Herculia 2. temető és a LXXXIII. épület

A déli városfal és Herculiát délről lezáró házsor között eddig egy területen folyt kutatás: a délkeleti saroktoronytól délre 30 méterre. A 900 m² nagyságú területen elszórt falmaradványok, padlótöredékek Gorsium és Herculia minden korszakát képviselik. Összefüggő falfelület csak a feltárás keleti oldalán maradt meg, ahol 25 méter hosszúságban egy II/III. században épült ház északnyugat-délkelet irányú fala, egy négyszögletes, padlóval fedett helyisége maradt meg (LXXXIII. épület). A feltárt felület fontosságát elsősorban a korábbi periódusokat részben elpusztító temető adja, amelyben nyugat-kelet tájolású tégl- és földsírok kerültek elő, egymástól elkülönülő csoportokban. A helyi, római jellegű rítus és a részben barbár ízlésű sírmellékletek (aláhajtott lábú fibulák) az V. század középső harmadának változásaira vetnek fényt.

Dél-Herculia 3. temető

A római várost körülvevő, 380 előtt használt temetők kutatása során a katonai *territorium*tól keletre húzódó dombgerinc átvágása egy további IV. századi temetőt érintett, tégl- és földsírokkal. A két kirabolt földsír (2–3. sír) közül a 2. a 3. fölött helyezkedett el, ami a temető többréteges jellegére enged következtetni. A kutatóárok egy kőépület (LXII. épület) részleteit is felszínre hozta, amelynek falai szűk helyiségeket zártak

közre. Ezek egyikében feldúlt téglasír került elő, megmaradt leletanyagában egy *vas diatretum* töredékkal. A szűk kamrákra tagolt épület a temető területén temetkezőhely, sirkápolna lelehet. A leletanyag alapján a temetőt a IV. század első felében használhatták.

LXII. épület

Az épület északi helyiségei egy korábbi, vályogfalú építmény (24. ház) fölött épültek. Az utóbbi körül talált gödrök, egy dél felé vezető árok, valamint a keleti oldalon mutatkozó ovális, döngölt falú kád inkább műhelyre, mint lakóházra engednek következtetni.

Bennszülött szürke díszedény / Native grey ornamental vessel

A MÉG FEL NEM TÁRT GORSIVM

Város a falakon kívül

A városfallal körülvett 250 x 200 méter nagyságú terület sem a 260 előtti szentkerületet és a hozzá három oldalon csatlakozó várost (Gorsium), sem a 290-es évektől kiépülő új város (Herculia) kiterjedését nem határozza meg. A felszíni nyomok és a légifelvételek alapján egyértelmű, hogy a város az első korszakban teljes egészében a szentkerületen kívül feküdt, a második időszakban is a fallal védett városrész csak a helytartói székhely védelmét szolgálta, a polgári település a falakon kívül épült fel. A korai időben (az I. század második felében) a katonai tábor szomszédságában (nagyobbrészt a tábortól délre) falusias jellegű település (*auxiliaris vicus*) jött létre. A második korszakban a tábor helyét a szentkerület foglalta el. A szentkerülethez nem tartozó polgári település az új korszakban tekintélyes méretű várossá fejlődött, a szentkerülettől északra eső központtal, ahol a légifelvételek az *amphitheatrum* helyét is jelzik. Herculia alapításától a helyzet lényegesen módosult: Az elpusztult szentkerület helyét a városközpont foglalta el, amelynek kapui ugyanott nyíltak, ahol az I. századi katonai táboré, azaz a városon átvezető utakat az eredeti formában állították helyre. A városfalak mindenképpen elválasztó vonalat húztak a fallal védett és a külső negyedek között. Ma még nem dönthető el, a második és a harmadik korszak milyen mértékben fedte egymást. A felszíni leletek alapján úgy látszik, Gorsium/Herculia a IV. században érte el legnagyobb kiterjedését, amikor Valeria tartomány helytartójának székhelye volt. A városközpontot körülvevő településrészek szerkezetét egyelőre nem ismerjük, nyilvánvaló azonban, hogy a városközpontból kivezető utak adták e nagy – a központ méreteit felülmúló – városrészek gerincét.

A település központjától északra

Amphitheatrum

A város északi részében a település gerincét a fallal körülvett város északi kapujától észak felé a *cardo maximus* folytatása adta. Az út 15 m széles volt, 15–20 cm vastag agyag- és kavicsréteg alkotta. E főutca mellett emelkedett a településrész két meghatározható épülete, az *amphitheatrum* és a feltételezett gladiátorlaktanya. Az előbbi helyét légifelvételek és térképek a városfaltól északra 250 m távolságra egy ovális, közepe felé mélyülő talajformációban jelölték meg. Az enyhe lejtőt kihasználva, a keleti oldalon az ülőhelyek lépcsőfokait a talajba vágták, a nyugati oldalon a lépcsőzet felhordott földből készült. A *cavea* kisebb-nagyobb kövekkel kevert agyagból készült, a keleti oldalon magasabb és szélesebb volt, mint a nyugatin. Mint a scarbantiai is, a polgári településekre jellemző *theatrum–amphitheatrum* típusába sorolható. Az *arena* homokos volt, rétegek nem voltak megállapíthatók. A *porta pompae* a városra néző déli oldalon állott és – a környéken, a mélyszántás következtében széthordott nagyobb kövek alapján – kőből készült.

A légifelvételek alapján Gorsium föld-fakonstrukciójú *amphitheatruma* nagyságát tekintve Pannonia valamennyi hasonló építményét felülmúlta, és mintegy 20 000 néző befogadására lehetett alkalmas.

A légifelvételek az *amphitheatrum*tól délkeletre egy másik nagy épület körvonalait jelzik, amelynek hossza 100 m. Az épület rendeltetését feltárásoknak kell tisztázniuk.

A légifelvételek alapján a település (a városfaltól) észak irányban mintegy 550 m távolságra terjedt, de a Sárvíz mentén további 300 méteren elszórt épületkörvonalak mutatkoznak. Az épületcsoportok északnyugat-délkelet tájolása megegyezik a feltárt épületek irányával, így feltételezhető, hogy a város belső rendje (a még nem tisztázott *insula*-rendszer) itt is érvényesült.

Észak-Gorsium I. temető

Az északi városrésztől keletre hosszú dombhát emelkedik, amely kelet felé az Aquincumba vezető útig terjed. A domb valószínűleg Gorsium/Herculia nagy köztemetőjének adott helyet. A kezdetén lévő feltárások során eddig egyedül itt kerültek elő a IV. századnál korábbi sírok is. A terület nagysága alapján sok ezren temetkezettek itt az I. század közepétől a IV. század végéig.

A település központjától keletre

A *decumanus maximus* a keleti városkapun kilépve addigi irányától kissé dél felé tért el. Az út két oldalán – a légifotó alapján nem nagy szélességben – épületek voltak, az úttal azonos tájolással. Körülbelül 500 méterre a városkaputól hármás elágazás következett. Az északkeletre forduló aquincumi utat további 600 méteren követte egy keskeny (körülbelül 100 m széles) házsor. Házak kísérték a délnek, Sopianae felé forduló utat is, mintegy 250 m hosszúságban, a város déli oldalát határoló vizesárokig. A harmadik, a *limes* felé kiágazó keleti utat már nem szegélyezték épületek: a város keleti határa egybeesett az útelágazással. A hármás útelágazásnak közlekedés szempontjából figyelemreméltó jelentősége volt: a Sopianae–Aquincum útvonalon haladók számára nem volt szükséges, hogy keresztülhaladjanak a városon.

LII. épület

A város keleti részében egyetlen ponton folyt feltárás: 60 méterre a városkaputól. Itt 2,5 m vastag feltöltés alatt egy II/III. századi épület falai kerültek elő. A falak egy része egy 4,9 x 3,6 m méretű szobát fogott közre, de további helyiségek kiinduló falai is megállapíthatók voltak. Egy falsarok, amelynek összefüggése az épülettel még nem tisztázott, lelőhelye volt egy különlegesen finom Apis-bika kisbronznak.

A település központjától délre

Feltárások nélkül, egyedül a légifelvételekre hagyatkozva úgy tűnnék, hogy a városnak ez a része volt a legkevésbé jelentős és beépített. A feltételezett épületcsoportok az összefüggő településtől leszakadva, a Sárvízbe vezető északkelet-délnyugat irányú vizesárokig értek: ez a korábban széles, mocsaras vízfelület (amelyet a múlt században mesterséges mederbe tereltek) adhatta a római korban is a város déli határát. A városrész eltérő jellegét azok a funkciói adták, amelyekről a központtól északra, keletre és nyugatra nem tudunk: falusias település, *beneficiarius territorium*, késői temetők.

A település központjától nyugatra

A Sárvíz nyugati oldalán egyetlen helyen folyt feltárás. 1954-ben, a jelenlegi híd építési munkái során a hídtól délre IV. századi sírok kerültek elő (*Nyugat-Herculia 1. temető*). A Tácsra bevezető út északi oldalán lévő terjedelmes táblán a talajművelés számos faragott követ hozott felszínre. Mintegy 800 m hosszúságban a felszíni leletek is kiterjedt településre engednek következtetni. A légifelvételek elsősorban a folyó jelenlegi mesterséges medrének (Nádor-csatorna) nyugati oldala mellett mutatnak hosszú sorban összefüggő épületsort, amely az ásásra bevezető út déli oldalán is mintegy 200 m hosszúságban nyomon követhető. Eلسzórt nyomok mutatkoznak az út északi oldalán Tács felé is, mintegy 500 m hosszúságban, ezek azonban már inkább a várost körülvevő kisebb házcsoportok, majorságok lehetnek. A nyugati városrész a Körtvélyesi-dűlőig terjed. Itt, kisebb dombon kiterjedt épület (*villa?*) emelkedett, amelynek szántás közben előkerült maradványai között kisebb mozaikdarabok voltak. Az épületet észak felől mesterséges vízmedence zárta le, ma is nyomon követhető partvonallal.

Luna bronz szobra / Bronze statue of Luna

Venus pudica (a szemérmes Venus) bronz szobra
Venus pudica (Bronze statue of the chaste Venus)

KIÁLLÍTÁSOK

Antiquarium

A *via Usaiur*ról nyugat felé ágazó út (*via ad Antiquarium*) az úgynevezett Beszédes-árokba vezet. A XIX. század első felében a Sárvíz első vízsszabályozási kísérletének emléke ez, amely Beszédes József mérnök nevéhez fűződik. Az árokban épült fel az 1800-as évek közepén a Zichy-birtok borpincéje, homlokzatán Zichy-címerrel. Ebben kapott helyet Gorsium/Herculia állandó régészeti kiállítása.

A bevezető út mellett elhelyezett egyszerűbb római kövek között említésre méltóak:

36. Pillér kanellura díszítéssel.

37. Honos és Hercules tiszteletére emelt oltár. A töredék a felirat utolsó két sorát őrizte meg: [— | —] *Eques Honori | et Herculi v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Azaz: «....Eques Honornak (Becsületesség) és Herculesnek fogadalmát szívesen teljesítette.

38. Oroszlán. Síremlékhez tartozó kis szobor.

A kiállítás rövid áttekintést ad Gorsium (jobboldalt) és Herculia (baloldalt) válogatott emlékeiről.

39. Medea megöli gyermekeit. Mitológiai relief. Amikor férje, Iason elhagyta és újra nősült, Medea rettenetes bosszút állt. Előbb mérgebe mártott köntössel és diadémmal ajándékozta meg vetélytársát, Glaukét, aki elégett menyasszonyi ruhájában és a diadém összeroppantotta fejét, majd megölte két fiukat, akiket Iason mindenkinél jobban szeretett. A domborművön az egyik gyermek, akire az örvongó Medea rátapos, már halott. A még élő fiú könyörögve emeli magasba két kezét. A székesfehérvári bazilika romjaiból.

40. Oszlopfő, rozettából kihajló voluta-motívum.

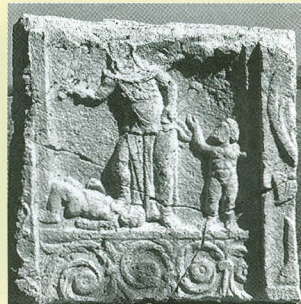
36.

37.

38., 39.

1. vitrin. Gorsium korai emlékei. A katonai táborban talált téglabélyegek, az első alakulattól (*ala Scubulorum*) és a *legio X Geminat*ól, amely felszámolta az erődítést. Katonai lábvért töredéke két, egymásnak hátatfordító fejjel, amelyek analógiák alapján szelet személyesíthetnek meg. A páncéltöredék valószínűleg a marcomann háborúk idején került Gorsium földjébe. A bennszülött lakosság emlékanyaga, szürke tálak, köztük Resatus mester bélyegével pecsételt díszű.

41. Nílusi jelenet. A relief központjában két krokodilus látható. Egyikük az amphorákat szállító számarra támad, a másik a háttérben álló pálmafák egyikére kergeti a szamarat hajtó kis négert (pygmaeust). – A székesfehérvári bazilika ásatásaiból került elő.

2. vitrin. A szentkerülethez kapcsolódó tárgyakból. TE•PR téglabélyeg, amelyet a *XXIV. épület* tetőfedésénél használtak; két Venus, Luna, Sabasios és a hozzátartozó állat (kutya?), kis bronzszobrok (másolatban) a pódiumtemplom (*XVII. épület*) mellett; női mészkőszoborhoz tartozó fej, a szem körül kék festéssel, bronz csengők, ólom fogadalmi tárgyak, mécsesek; a forrászentély (*XXXIV. épület*) zöldmázás díszedényei, bronz űrmértékek.

42. Domnus és Domna oltára. A nyugati városfalból előkerült oltárt a Daciából ismert istenpárnak T. Pompulenus Iunius, az aquincumi *legio II Adiutrix* centuriója állította. A *centurio* korábban is ismert volt egy aquincumi felirata alapján. A Pannoniában ismeretlen istenpárnak tett fogadalmát a tartományi szentkerületben állított oltárral teljesítette.

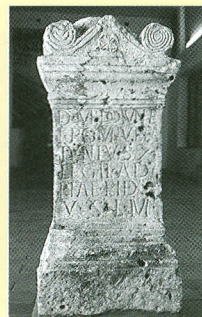
43. Resatus és szülei sírköve. A síremléket oromzat zárja le, benne Medusa-fej, az oromzat két oldalán egy-egy delfin. A mély képesmezőben három alak: a jobb szélén bennszülött nő, fátyollal leborított turbánszerű fejjedővel, nyakában sodrott *torques*, két vállán noricum-pannoniai *fibula*, derekát széles öv fogja át, csuklóján karperec látható. Kezében kétfülű edényt tart. Mellette két férfi, katonamódon nyírt hajjal, római öltözetben, kezükben kalapácsot, illetve ostort tartanak. A középső mezőben lovasjelent (?). A felirat szövege: *R[esa]tus Sapur[d]i[ae] f[ilius] ann[orum] XXX | h[ic] s[itus] e[st] | Sa[p]urda et Ressila | parentes f[ilio] p[ientissimi] et sibi vivi | p[osuerunt]*. Azaz: «Itt nyugszik Resatus, Sapurda fia, élt 30 évet. Sapurda és Ressila, szülei állították legkedvesebb fiúknak és életükben maguknak». – Az asszony viselete és a három név Gorsium eraviscus népességéhez sorolja őket. Az apa és a fiatalon elhunyt fiú római jellegű viselete katonai igénybevételük mellett szól, de – a sírkő egyiküket sem nevezi katonának – kiegészítő szolgálatot végeztek, kezükben tartott eszközeik mesterségükre utalnak: a fiú kocsis, az apa kovács lehetett. A sírkő két darabban került elő, felső része a középső mező feléig Székesfehérvárt a királyi bazilika romjaiból, alsó fele a felirattal Szabadbattyán Csíkvár nevű részén, Gorsiumhoz tartozó római temetőben.

40.

41.

42.

3. vitrin. Válogatás a II. és III. század leletanyagából. Terra sigillaták: a legkorábbiak italiai (Pó-vidéki) műhelyekből, a későbbiek La Graufesenque, Lesoux, Rheinzabern, Westerndorf, Pfaffenberg termékei; bronzedények, fibulák, díszítmények, egy diadém része, csonttűk, gombok, kockák, egy lepényminta erotikus jelenettel.

A capitoliumi templom (XLII. épület) szobortöredékei:

44. Iuppiter-fej. Fehér márvány. Klasszikus hagyományokra visszamenő alkotás.

45. Minerva-szobor töredéke. Fehér mészkő. Az istennő mellrésze, páncélja közepén Medusa-fej, felemelt jobb-
jában lándzsa töredéke. Bal oldala mellett eredetileg pajzsa lehetett.

9. P. Aelius Respectus és családja sírköve. Az eredeti, fehér márvány sírkő. Leírását → a *via Amasia* köemlékeinél.

4. vitrin. A XXIII. épület 2. helyiségének freskói. Az utak mellett másolatban elhelyezett köemlékek eredeti példányai:

8. Icarus. Az eredeti, fehér mészkő. Leírását → a *via Amasia* köemlékeinél.

6. Aeneas menekülése Trójából. Az eredeti, fehér mészkő. Leírását → a *via Amasia* köemlékeinél.

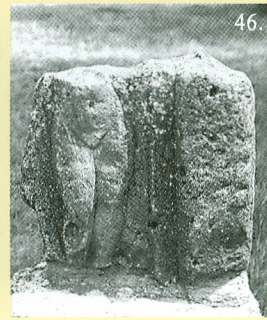
46. Venus dombormű töredéke. – A székesfehérvári bazilika romjai közül.

A kiállítást lezáró falon a szentkerület fényképe. Előtte a két nymphaeum eredeti reliefsjei:

24. Ülő víziistenség. Leírását → a *forum* ismertetésénél.

23. Két víziistenség. Leírását → a *forum* ismertetésénél.

5. vitrin. Zöldmázás edénytöredékek, amelyek éppen úgy helyi műhelyekben készültek, mint az üvegedények nagy része, köztük a kék pettyekkel díszítettek. A vörös terra sigillata *chiarak* afrikai importból valók. Hagymafejes fibulák, övcsatok, ládikaveret, csont fésűk. Tetőfedő téglá hal és kenyér bekarcolással. Az ókeresztény szimbólumot őrző tegula a XXIII. épületben került elő.

Oltárkorlát (48.) / Altar banister (48.)

47. Asztallap (az 5. vitrinben). A fehér márvány, négyzet alakú, előlapján asztragalos-sorral és középen patkó alakú kivágással díszített asztallap a kutatásban kialakult egyik vélemény szerint martyr sírja, ereklyéje fölött emelt oltár lapjának tekinthető. (Az oltár feltételezett kiegészítése itt fényképen, a *via Sabináról* kiinduló út végében rekonstrukcióban látható). A lap az *I. udvarban* került elő. Ha a feltevés helytálló, az oltár a *Basilica I. (III. épület)* szentélyében állott eredetileg, és az ókeresztény templom V. századi berendezéséhez tartozott. Ha – a másik vélemény szerint – egy lábú asztal lapja volt a II/III. században, a császárkultusz szertartásainak felszerelése közé számítható, a pódiumon állt.

48. Oltárkorlát. Fehér márvány pillér. Előoldalán Krisztus-monogram egyszerű életfa fölött. A faragvány felső részén tengeri állatok: delfin, tintahal, rák, halak. Hátoldalán egymásba fonódó öt darab, hatlevelű rozetta. Az oltárkorlát Székesfehérvárt a Nemzeti Bank épületében másodlagosan került elő. Pannonia késői ókeresztény emlékeinek egyik kimagasló értékű darabja. Az V. században csak a *Basilica I. (III. épület)* jöhet számításba eredeti lelőhelyként.

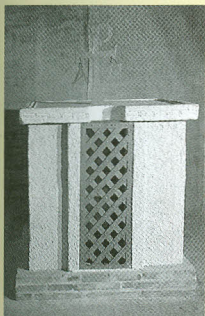
49. Sírköőtöredék. Irattekercset tartó férfi és fiúgyermek ládikával a kezében. Az utóbbi homlokán látható diadém, ruhájának indadíszes szegélye és a tipikus későantik ládika a töredéket a IV. századra kelteznek. A kutatás kezdetben a székesfehérvári bazilika romjai közül való faragványon Szent Imre és Szent Gellért alakját vélte felfedezni. A feltevésnek azonban nincs alapja.

6. vitrin. *Dél-Herculia I. temető* (Margittelep) leletanyagából ad válogatást. Mázas edények, képtettes öveg pohár, kigyófejes karperecek, hagymafejes fibulák, nyakláncok, csont fésűk Herculia késő IV. századi és V. század eleji lakóinak szerény használati tárgyai.

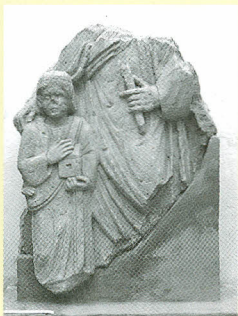
50. Szenteltvíztartó. A középkori templom (*XXVI. épület*) feltárásából került elő. Homokkő.

7. vitrin. Herculia népvándorlás kori és Föveny középkori leletanyagából. A korai (a langobardok előtti) germán leletanyagot cikáda fibulák, germán jellegű fibulák képviselik. Az avar korból a temetők használati tárgyai láthatók. A középkori leletanyagban kályhacsempék, színes üvegtöredékek mellett a templom miscelánéknak bronz veretei említésre méltóak.

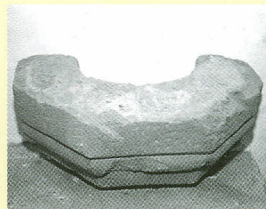
51. Bacchus? dombormű. A léckerettel körülfogott mezőben mezítelen fiatal férfi, kezében szőlőfürttel. – A töredék a székesfehérvári bazilika romjaiból való.

47.

49.

50.

51.

Fortuna (Szerencse) istennő / The goddess Fortuna (fortune)

Lapidarium

A köemlékek, amelyek Gorsium/Herculiában az utak mentén, ókori épületek maradványai között, kiállítási terekben, ligetekben, az *antiquariumban* (kiállítás), illetve a *lapidariumban* (kőtár) láthatók, eredetüket tekintve két csoportra oszthatók. Egy részüket az ókori város területén szántás, szőlőművelés, gödörásás, útépités, kőkitermelés vagy más természetű földforgatás hozta felszínre, másik részüket a régészeti ásások során találták meg, rendszerint nem eredeti helyükön (így L. Virius Mercator feliratát), mint később felhasznált építőanyagot, IV. századi épületek falaiból, padlóiból, pillérialapjaiból bontották ki őket. Az első csoporthoz tartozó kövek már a középkorban megkezdték vándorlásukat Székesfehérvár királyi, majd a XVIII–XIX. században a földesúri építkezésekhez, végül a XX. század első évtizedében a felparcellázott földek új birtokosai házaik, ólaik falát alapozták meg velük. De ezek csak azok a köemlékek, amelyek ma a Régészeti Park gyűjteményébe tartoznak. Száznál több faragott kő került elő a nyugati városfalból, egy szép Fortuna-szobor, több *aedicula* (sírépület) rekonstruálható részlete, sírkövek, oltárok, verses felirat, amelyek kis része került bemutatásra. A XIX. században a feliratok és faragott kövek egy része tulajdonosaik ajándékképpen a Magyar Nemzeti Múzeum kőtárába vándorolt. Ennél is nagyobb számú kő került Dunaújvárosba még a római kor folyamán, majd onnan a XX. század első évtizedeiben végzett ásások során szintén a Nemzeti Múzeumba. A később kiasott köveket Székesfehérvárra vitték, majd az 1950-es évektől a dunaújvárosi Intercisa Múzeum gyűjteményét gazdagították. A Székesfehérvárra, illetve a környékbeli építkezésekhez a középkor óta elhurcolt kövek gorsiumi eredete – a kutatásban felmerült kétely ellenére – az egyértelmű történeti, régészeti összefüggések megvilágításában nem kétséges. Ezzel szemben a 260 után Intercisába szállított kövek elhatárolása a helyi katonai táborhoz, annak polgári településéhez tartozó kőanyagtól – egyes csoportok kivételével (mint a mitológiai emlékek, nem helyi jellegű portrék, szobrok, Intercisába nem illő feliratok) – rendkívül nehéz, vagy éppen megoldhatatlan. Egy-egy antik város történetének, életének, társadalmának megismerésében a régészeti leletek csak egyik és nem is mindig a legfontosabb összetevőt adják: a tárgyi hagyatékot a köemlékek és a művészeti alkotások teszik elevenné.

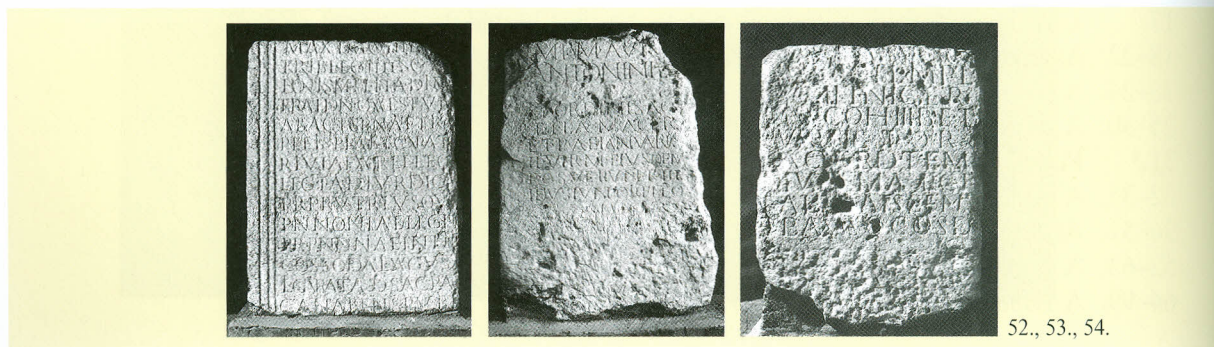
Gorsium/Herculia köemlékeinek jelentős hányada a Régészeti Park része. E kövek a közlés sorrendjében a következők:

- 1–15. A *via Amasia* két oldalán – 25–27. oldal.
16. A *XXVII. épületben* (L. Virius Mercator felirata) – 37. oldal.
17. *XXIII. épületben* (Silvanus-oltár és szobrok) – 39. oldal.
- 18–22. Az északi városfal melletti ligetben (állatjelenetek) – 45. oldal.
- 23–24. A két *nymphaeum* reliefje – 48. oldal.
- 25–30. A *via Sabina* mellett – 65–66. oldal.
31. Pillérfejezet a bejáratnál – 66. oldal.
- 32–35. A *via Usaiu* mellett – 71. oldal.
- 36–51. Az *Antiquariumban* – 85–89. oldal.
- 52–63. A *Lapidarium porticusában* – 92–95. oldal.
- 64–99. A *Lapidarium peristylumában* – 95–99. oldal.

Feliratos kövek a Lapidarium porticusában:

52. Claudius Maximus helytartót üdvözlő felirat. A szobortalapzat szövege: *[— | — Claudio] | Maximo, IIII [v(iro) v(iarum) c(urandarum)] | trib(uno) leg(ionis) IIII Scy[th(icae)] | donis milit(aribus) a divo | Trai(ano) don(ato) quaest(ori) ur(bano) | ab act(is) senat(us) trib(uno)] | plebis praet(ori) curat[or]i viae Aurel(iae) leg(ato) | leg(ionis) I Ad(iutricis) iuridic[o] | pr(o) pr(aetore) utriusqu[e] | Pannoniae leg(ato) pr(o) | pr(aetore) Pannoniae Infer(ioris) | co(n)s(uli) sodali Augusta | li curat(ori) aed(ium) sacra[rum]] | canabens(es) pub(lice)*. Azaz: «Claudius Maximusnak, az utak felügyeletével megbízott *quattuorvir*nek, a *legio IV Scythica* tribunusának, akinek az isteni (megboldogult) Traianus császár katonai kitüntetést adományozott, *quaestor urbanus*nak, a *senatus* ügyintézőjének, néptribunnak, *praetornak*, a *Via Aurelia* *curator*ának, a *legio I Adiutrix* *legatus*ának, mindkét Pannonia *iuridicus*ának, Alsó-Pannonia helytartójának, *consul*nak, Augustus papjának, a szentkerületek *curator*ának a katonaváros polgárai közköltésen állították». – A felirat a volt helytartó pályafutását a szobor és a bázis felállításáig részletezi. Claudius Maximus, aki 136 körül a brigetioi (őszönyi) *legio* parancsnoka volt, majd Aelius Caesar alatt *iuridicus* mindkét Pannoniában, Alsó-Pannoniát 138–141 között kormányozta, később Felső-Pannonia helytartója lett, végül *proconsul* Africában, mint sztoikus filozófus és Marcus Aurelius császár nevelője szerzett nevet. A hálás pannoniaiak szobrát 148 táján állították a tartománygyűlés székhelyén, tíz évvel azután, hogy fenyegető helyzetben megvédte a dunai határokat. – Székesfehérvárt a Kígyó utca egyik, már lebontott öreg házának falában találták.

53. Marcus Aurelius és Commodus üdvére emelt felirat. A bázis felső része hiányzik. A kiegészíthető szöveg: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ?T(eutano) | pro] sa[Iute | I]mp(eratoris) M(arci) Aur(eli) | Antonini et | [I]mp(eratoris) Commodi] | et ordinis Aq(uincensis) T(itus) Fla(vius) Macer | et Publius Ae(ius) Ianuarius | II vir(i) m(unicipii) eiusdem | posuerunt III | idus Iun(ias) Orfito | [et Rufo] c[on]sulib[us]*. Azaz: «A legjobb és leghatalmasabb Iuppiter Teutanusnak, Marcus Aurelius és Commodus császárok, valamint az aquincumi városi tanács üdvére állították T. Flavius Macer és P. Aelius Ianuarius, ugyanennek a városnak *duumvir*jei (polgármesterei), június idusa előtti harmadik napon, Orfitus és Rufus *consul*ok alatt». – A feliratot 178. június 11-én állították, a két Pannonia szent napján, amikor Carnuntumban (az ún. Pfaffenbergen) és Aquincumban (a Gellérthegyen) a Iuppiterrel azonosított boi, illetve eraviscus istennek áldozatot mutattak be. A gellérthegyi a Iuppiter Teutanus nevet viselte, valószínű, hogy ez az istenség neve hiányzik ma a bázis feliratának első sorából. – Székesfehérvárt, a Móri út közelében a «föltetejű malomnál» került elő.

52., 53., 54.

54. Marcus Aurelius templomának említése. Az oltár felső része hiányzik, az isten neve, akinek a követ állították, nem rekonstruálható. A felirat további részének szövege: [—] | p[ro s]a[l(ute)] templ(ensium | [D]omit(ius) Niger | [mi]l(es) coh(ortis) III B(atavorum) et | Aur(elius) Victor | sacerd(otes) temp(li) | divi Marci | kal(endae) Mais Gen(tiano) | et Basso co(n)s(ulibus) d(edicaverunt). Azaz: Az ismeretlen istennek «a templumhoz (a szent körzethez) tartozók üdvére állította Domitius Niger, a *cohors III Batavorum* katonája és Aurelius Victor, az isteni Marcus templomának papjai, május kalendae-ján, Gentianus és Bassus *consuls*ága alatt». – Az időpont: 211. május 1.

55. Deus Sol Elagabalus templomának építési felirata. Szélét tabula ansata díszíti, közepén rozettával, kétoldalt egy-egy hyppocampus-szal. A felirat: [Deo Sol]li Elagab | [alo sac]r(um) pro salu | [te domin]orum nn(ostrorum) | [L(ucii) Septimii] Severi Pii | [Pertinaci]s et M(arci) Aur(elii) Anto | [nini Augg(ustorum)] [[et Sept(imii) Getae | [Caes(aris)] | mill]ites cohorti | [s I (milliariae) Anton(inae)] Hemesenor(u)m | [ex singular]ibus V T i berii) Clau | [d(ii) Claudian]i pr(a)esidis | [Pann(oniae) Inf(erioris) i]ussu eius tem | [plum a funda]mentis inpe | [ndis suis fec]erunt. Azaz: «Uraink, L. Septimius Severus Pius Pertinax és M. Aurelius Antoninus császárok, valamint Septimius Geta *caesar* üdvére a *cohors I milliaria Hemesenorumból* Ti. Claudius Claudianus, Alsó-Pannonia helytartójának testőrségébe vezényelt öt katonája, annak rendelkezésére, Deus Sol Elagabalusnak saját költségükön templomot építettek». – A templomépités a 202. évi császárlátogatás alkalmára történt. Deus Sol Elagabalus, a szíriai Hemesa városistene, különösen közel állt a császári családhoz. Iulia Domna császárné a hemesai főpapi családból származott. – A feliratos kő a székesfehérvári bazilika északkeleti saroktornyából került elő.

56. Caracalla látogatására készült oltár. Az erősen kopott felirat csak töredékeiben olvasható. A helyreállítható szöveg: I(ovi) O(ptimo) [M(aximo) Iu]non[i] | Reg(inae) [Min(er)]vae Marti et | Victor(i)ae | Herculi Aug(usti) | prosalute d(omini) n(ostri) | M(arci) Aur(elii) Severi | [Ant]onini Pii Fe | [licis Aug(usti) et Iuliae | [Domnae Aug(ustae) —]. Azaz: «A legjobb és leghatalmasabb Iuppiternek, Iuno Reginának, Minervának, Marsnak, Victoriának, a felséges Herculesnek uraink, M. Aurelius Severus Antoninus kegyes szerencsés császárnak és Iulia Domna császárnőnek üdvére...». 214-ben, amikor Caracalla nyugati csapataival a parthusok elleni háborúba vonult, útba ejtette a dunai tartományokat. – A kő a székesfehérvári bazilika romjaiból került elő.

57. Caracalla látogatásának előkészítése. A felirat felső sora nem maradt meg, ahol valószínűleg Iuppiter neve állhatott. A megmaradt szöveg: Pro salute d(omini) n(ostri) | Imp(eratoris) Mar(ci) Aure(ii) | Antonini Pii | Felicis Aug(usti) Mar(cus) | Ulp(ius) Quintianus | dec(urio) col(oniae) Aq(uinci) Ibvir | alis q(uin)q(uennalis) designa | tus et Titus Fl(avius) A | prilis dec(urio) col(oniae) S[i] | r(mii?) equo pub(lico) praepo | siti annonae v(otum) s(olverunt) | l(ibentes) m(erito) Imp(eratore) Antonino | III et Balbino II co(n)s(ulibus). Azaz: «Urunk, M. Aurelius Antoninus kegyes, szerencsés

55., 56., 57.

császáruk üdvére M. Ulpius Quintianus, Aquincum colonia *decurio*ja (tanácsstagja), *duumvir quinquennalis* jelöltje és T. Flavius Aprilis, Sirmium colonia *decurio*ja, lovag, mint élmezései biztosok teljesítik szívesen fogadalmukat. Antoninus császár negyedik és Balbinus második *consulatusa* idején». – A 214-ben állított fogadalmi emléket a provincia két jelentős személyisége állította, akik a császárlátogatás előkészítésében feladatuk az ellátás megszervezését kapták. – A felirat ma is a székesfehérvári bazilika északkeleti falában látható.

58. M. Ulpius Quadratus *decurio* oltára. A felirat: *[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo)] | [M(arcus) U]lp(ius) Qua[dr]atus d[ecur]io] m(unicipii), II vir | q(uin)quennalis [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Azaz: «A legjobb és leghatalmasabb Iuppiternek. M. Ulpius Quadratus, a városi tanács tagja *duumvir quinquennalis* fogadalmát szívesen teljesítette». – A felirat nem nevezi meg a várost, amelynek tiszttségviselője volt. Gorsiumban ez értelemszerűen a helyi *magistratus* jelenti – M. Ulpius Quadratus nevével azonban egy másik oltár is ismeretes Érdről, amely állítóját Aquincum colonia *decurio*jának nevezi. A két oltáron eltérő a város rangja (*municipium – colonia*), ami jelenthetné a 190-es éveket, amikor Aquincum rangemlése történt, a korábbi (gorsiumi) felirat viszont a legmagasabb municipális rangot is említi, ami nem maradhatott volna el a másik feliratról, ha azonos személy lett volna a két oltár állítója. – Az oltár a székesfehérvári bazilika romjaiból való.

59. A legio II *Adiutrix* veteranususa fogadalmát teljesítette. A másodlagos felhasználásban megcsonkított oltár rekonstruálható szövege: *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] | Ulp(ius) [—] | vet(eranus) leg(ionis) [II Ad(iutricis) p(iae) f(idelis)] | Ant(onianae) | Ulp(ius) Ar[—] | n[—] d[—] | Sabino II et A[n]ul[ul]ino co(n)s(ulibus)*. Azaz: «A legjobb és leghatalmasabb Iuppiternek. Ulpius ..., a legio II *Adiutrix Antoniniana* veteranususa és Ulpius Ar... (szívesen teljesítették fogadalmukat), Sabinus második és Anullinus *consulatusa* évében». – Az év 216. Az Antoniniana kitüntető jelzőt az aquincumi legio Caracalla császártól kapta. – Az oltár a székesfehérvári Tánacsics utcai ásátás során került elő.

60. Brigetio *decurio*jának sírköve. A sírkövből csak a felirat maradt meg. A szöveg: *[D(is)] M(anibus) | [Ti(berio)] Cl(audio) Avedio | [d(ecurioni)? m]un(icipii) Brig(et)ionis | q(ui) vixit an(n)os L | Ael(ia) Gemell(a) | co(n)iu(gi) pi(en)ti(s) | si]mo f(aciendum) c(uravit)*. Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. Tiberius Claudius Avediusnak, Brigetio város *decurio*jának (tanácsstagjának), aki 50 évet élt, a legkedvesebb férjnek állította Aelia Gemella». – A sírkő Paur István székesfehérvári házából került elő.

61. A gót háborúban meghalt katonák sírköve. A sírfelirat szövege: *D(iis) M(anibus) | Ae(io) Flaviano | quond(am) mil(iti) leg(ionis) II | Ad(iutricis) stip(endiorum) VIII vix(it) | ann(os) XXX, Ael(io) Iusti|ano mil(iti) leg(ionis) ei(us) dem stip(endiorum) VI vix(s)it | ann(os) XXVI qui de|ciderunt in expedit(ione) | [go]t[ti]ca Cornel(ius) | [—]*. Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. Aelius Flaviusnak, a legio II *Adiutrix* volt katonájának, aki 9 évet szolgált, 30 éves volt és

Aeli Iustianusnak, ugyanannak a legionak katonája, aki 6 évet szolgált és 26 éves volt, akik a gót hadjáratban meghaltak, Cornelius (állította a síremléket)». – Nem határozható meg, hogy a gótok ellen folytatott számos hadjárat közül melyikben vesztette életét a két katona. – A székesfehérvári bazilika Szent István-kori alapfalából került elő.

62. Sírkőtöredék. Felirata: *D(is) [M(anibus)] | Ulp[us] — | ann(orum) [—] | Tibe [—] | con[ui]ux —*]. Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. Ulp[us] ..., aki ... évet élt és Tibe... felesége ... nyugszik (itt)». – A töredék a székesfehérvári bazilika romjai közt került elő.

63. A *legio IV Flavia* katonájának sírköve. A sírkőből csak a feliratos rész töredéke maradt meg: *[—mil(es)] | leg[ionis] IIII F(laviae) f(idelis) | stip(endiorum) VIII | M(arcus) Pacili[us] Rufus | (centurio) eius*. Azaz: «...a *legio IV Flavia fidelis* katonája, aki 9 évet szolgált. M. Pacilius Rufus *centurio*ja (állította sírkövét)». A *legio IV Flavia* 163–166 között helyettesítette a *legio II Adiutrix*-et Aquincumban, amikor az részt vett a parthus háborúban. – A sírkő a székesfehérvári bazilika romjai között került elő.

Köemlékek a *Lapidarium peristylum*ában:

64. Síremlék töredéke. Bázisra helyezett korsóból kinövő növényzet. A keretelt mező két oldalán is kettős levelekből álló növényi díszítés.

65. Sírkőtöredék. Az oromzatban ismeretlen mitológiai jelenet: fekvő (halott) pár mögött kezét felemelő férfialak a leveles oszlopfővel és féloszloppal keretelt mezőben két szakállas férfi között nő és gyermek. A jobboldali férfi köpenyt visel, kezében irattekercs, amelyre jobb mutatóujját helyezi. A nő csokor alakú fibulát visel, feje fedetlen, haját középen választotta el. A töredék a II. század végéről való. – A székesfehérvári bazilika romjaiból.

66. Sírkőtöredék. A középső képmezőben áldozati jelenet töredéke. Áldozatot bemutató férfi, mellette amphora. – A székesfehérvári bazilika romjaiból.

67. Sírkőtöredék. A középső képmezőben áldozati jelenet töredéke. Bennszülött nő kinyújtott kézzel. – A székesfehérvári bazilika romjaiból.

67.

68.

69.

70.

72.

73.

74.

75.

68. Sírköttöredék. A középső képmezőben kocsijelenet részlete: két jobbra haladó ló látható, velük egy sorban lovas. – A félpillérekkel keretelt feliratos mezőben felirattöredék: [—] ina | [?Tra]ntonis | [filia...]. Azaz: «[—]ina, Tranto lánya (nyugszik itt)». A halott, apja neve és a kocsijelenet alapján, Gorsium kelta lakói közé tartozott. – A töredék a székesfehérvári Várkörút északi megnyitásánál került elő.

69. Cernunnos oltár. A rossz megtartású kő előlapján álló férfialak hosszú, ingszerű öltözetben, felemelt jobb kezében torques. Bal oldalán, talán bal kezében, bunkószerű tárgy. Fején nehezen kivehető sisak, amelyet a jobb oldalon szarv díszít. A sisak bal oldalán feltételezhető szarv ma már nem látszik. A nyakon torques. Gorsium korai, bennszülött emlékeinek egyike. – Az oltár Székesfehérvárt került elő a bazilika romjából.

70. Sírköttöredék. Oldalán futó inda szőlőfürtökkel és levelekkel.

71. Domborműttöredék. Jobb felé lépő, fátylat viselő nőalak. Kéztartása a sírkövek áldozati jeleneteinek nőalakjait idézi.

72. Cautes oltár. Az átégett homokkő oltár szövege: C[auti] | Tus | diuis v[otum] | s[oluit] | l[ibens] m[erito]. Azaz: «Cautesnak Tusdius szívesen teljesítette fogadalmát». A Nyugati I. toronyban került elő.

73. Sírköttöredék. Fehér márvány. A feliratból olvasható: [—]nu[—] | — | — Ca[stinianus] | [coiugi p]ien[tis] | [simae] fecit. Azaz: «Castinianus legyöngédebb feleségének».

74. A városi császárkultusz papjainak oltára. A homokkő oltár szövege: I[ovi] O[ptimo] M[aximo] | au[gustales] m[unicipii] | l[ibentes] f[ecerunt]. Azaz: «A legjobb és leghatalmasabb Iuppiternek a város augustalisai (a császárkultusz papjai) szívesen állították».

75. Sírköttöredék. Két féloszlop között férfialak fej és lábak nélkül, paenulában, jobb oldalán kard. Bal kezében irattekercs, amelyre jobb mutatóujját helyezi. – A székesfehérvári bazilika romjaiból való.

76. Oszloptöredék. Puha homokkőből faragott nagyméretű oszlop lábazata a 2. *nymphaeum*nál került elő. Mérete alapján a IV. századi templom (*LXXV. épület*) homlokzatát díszíthette.

77. Aktaeont széttépik saját kutyái. Mitológiai relief töredéke. A szenvedélyes vadász Kitharion erdeit járva véletlenül egy barlangra talált, amelynek vizében Diana (a görög mondában Artemis) fürdött. Az istennő haragjában Aktaeont szarvassá változtatta, akit saját kutyái téptek szét. – A székesfehérvári bazilika romjából.

78. Sírköttöredék. Az emlék alsó része maradt meg, *kantharos*ból kinövő növénydíszítéssel.

79. Oltárkő. Erősen kopott. A felirattól nem értelmezhető SV betűk maradtak meg. A vendégházban (*XIV. épület*) került elő.

80. Sírköttöredék. A képes fülkében bennszülött nő erősen kopott ábrázolása. Fejének, vállát érő fátylának csak körvonala maradt meg. Vállain nagy noricum-pannoniai *fibulák*, nyakában széles nyakperec (*torques*). Könyökben hajtott karjai kezdetleges kőfaragásra mutatnak. Gorsium legkorábbi bennszülött síremléke, amely nem a katonai tábor kőfaragóműhelyében készült, helyi mester műve.

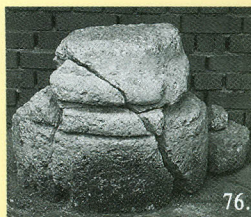
81. Aediculafal töredéke. Az előlapon áldozati jelenet része férfialakkal. Az oldallapon *kantharos*ból kinövő dús levelek.

82. Kűszöbkő az *L. épület*ből.

83. Oszlopfő. Két rozetta, amelyeket csavarvonalban végződő szár köt össze.

84. Gyümölcskosarat tartó nő. Félkörös fülkében álló nőalak, homlokban félkörívben vágott, vállára omló fürtös hajjal, gazdag redőjű lepelben. Bal kézben szőlővel megrakott kosarat tart, jobbját a gyümölcsre teszi. – A székesfehérvári bazilika romjából.

85. Sírköttöredék. A féloszloppal keretelt képes mezőben nőalak töredéke, előtte gyermek három almával. A mező alatt tojássor díszítés.

76.

77.

78.

79.

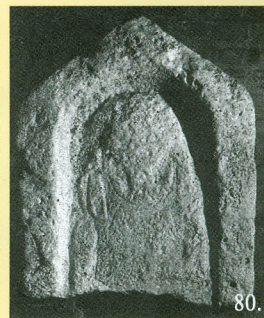
85.

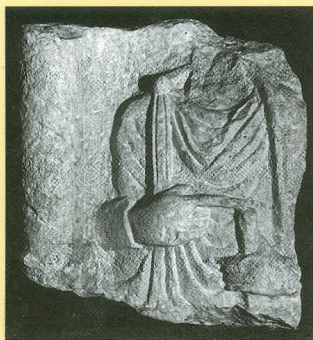
84.

81.

80.

86.

87.

88.

89.

90., 91.

92.

86. Sírkőtöredék. Féloszloppal keretelt képes mezőben férfi mellkép, fej nélkül. Bal kezében irattekercs, amelyre jobb mutatóujját helyezi. – A székesfehérvári bazilika romjaiból való.

87. Sírkőtöredék. Az oromzat kezdete maradt meg. A leveles oszlopfővel keretezett képes mezőben szakállas férfi mellképe, vállán fibulával.

88. Négyalakos sírkőtöredék. Az oromzat alsó része maradt meg, levéldíszítéssel. A féloszloppos képes mezőben négy személy. A két szélén egy-egy szakállas férfi, közöttük fiatal férfi és egy nő, haja közepén elválasztva. A háttérben kék festés nyoma. A hajviselet alapján a sírkő a II. század második felére keltezhető. – A székesfehérvári bazilika köemlékei közé tartozik.

89. Ötalakos sírkőtöredék. A csavart oszlopokkal díszített képes mezőben öt személy. A bal oldali fiatal férfi és a jobb oldali szakállas férfi feje maradt meg. Balról a második férfi feje, válla elpusztult, a mellette lévő két nőalak fejének csak körvonala maradt meg. A férfiak bal kezükben irattekercset tartanak, amelyre jobb kezüket teszik. – A székesfehérvári bazilika romjaiból.

90. Mithras dombormű. A széles fülkeív alatt Mithras hátravetett feje és lobogó *chlamysa* maradt meg. Az isten köpenyén holdsarló és nyolcágú csillag látható. A fülke íve fölött képszalag: közepén keskeny posztamensen hét lángoló oltár, kétoldalt ciprusok és Sol (baloldalt, csak körvonalaiban ismerhető fel), illetve Luna (jobbaldalt). A gondosan kivitelezett tábla a III. század első feléből származik. – A székesfehérvári bazilika romjaiból.

91. Iphigeneia menekülése a Taurusoktól. Sírkő jobb oldali töredéke. A képes mezőnek csak alsó része maradt meg, oszlopalapzattal és a halott ruházatával. A csavart díszű oszloppal keretezett második mezőben mitológiai jelenet: Iphigeneia, akit öccse és annak barátja, Pylades megszöktetett a Taurusok földjéről, hajóra száll. Pylades segíti a pallón felsiető Iphigeneiat, Orestes a parton bal felé fordul: feltartóztatja az üldözőket. – A székesfehérvári királyi bazilika romjaiból.

92. Fuvolázó bacchansnő. Dombormű töredéke. Balra haladó mezítelen bacchansnő, két kézzel fuvolat emel a szájához. – A székesfehérvári bazilika romjaiból.

93. Dullibogius sírköve. A sírkőből a felirat maradt meg. A szöveg: *Dullibogius Flori(filius) | ann(orum) XL h(ic) s(itus) e(st). Flavia | Giboruna coniugi | pientissimo et sibi | vivae faciendum | curavit*. Azaz: «Itt nyugszik Dullibogius, Florus fia, 40 évet élt. Flavia Giboruna, a legkedvesebb férjnek és életében magának állította». – A nevek kelta eredetűek. A feleség családja a Flavius uralkodók alatt kapott római polgárjogot. A síremlék az I/II. század fordulójáról való. – A töredék a III. század utolsó évtizedében épült délkeleti saroktoronyba falazva került elő.

94. Sírkőtöredék alsó része. Kantharusból kinövő nagy, szívalakú levelek.

95. Bauso sírköve. A síremlékből csak a keretbe foglalt felirat maradt meg. A szöveg: *Bauso Bon(i) | f(i)lius ann(orum) L h(ic) s(itus) e(st). | Atta frat(ri) op(timo) | pietati t(itulum) m(emoriae) p(osuit)*. Azaz: «Itt nyugszik Bauso, Bonus fia, élt 50 évet. Atta a legjobb testvérnek kegyeletből állította ezt a síremléket». Gorsium eraviscus lakói közül való volt. – A helytartói testőrség laktanyájának (IV épület) pillérsorából való.

96. Ulpius Machus Rex sírköve. A két darabra tört sírkő felső részén oromzat, benne rozetta, az oromzat külső oldalain egy-egy koszorú. A keretelt feliratos mező szövege: *D(is) M(anibus) | Ulp(io) Mac|hi Regi | Alexan|der her(es) | fecit t(itulum)*. Azaz: «Az Alvilág Isteneinek. Ulpius Machi Rexnek örököse, Alexander készítette a síremléket». A halott nevének kiegészítése – a felirat 3. sorában – kérdéses. – A köemlék a székesfehérvári bazilika romjaiból való.

97. C. Iulius Honoratus sírköve. A síremlékből csak a keretbefoglalt felirat egy része maradt meg. A szöveg: *D(is) M(anibus) | C(aio) Iu(io) Pap(iria tribu) | Honora[to] — J.* Azaz: «Az alvilág Isteneinek. Caius Iulius Honoratusnak, aki a Papiria tribusba tartozott ...». – A töredék a székesfehérvári bazilika romjaiból került elő.

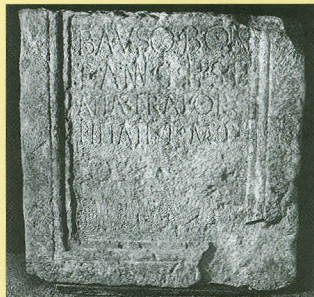
98–99. Töredékek a 2. nymphaeum párkányából.

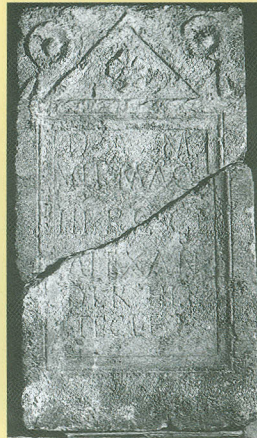
93.

94.

95.

96.

98-99.

97.

Liber Pater oltára (3.) / The altar of Liber Pater (3.)

A GUIDE TO THE ARCHAEOLOGICAL PARK OF GORSIVM – HERCVLIA

No town or village has survived over Gorsium. Until continual excavations began, there was only the occasional inspection of the site, a find or stone artifact that attested to the remnants of a major Roman settlement hidden here under the earth.

The first excavation work in 1934 brought the walls of a large building (*building I*) to the surface. The walls were closed off on the north side by three semi-circular apses, indicating to archaeologists that they were dealing with an Early Christian basilica. In 1936 and 1939, excavations continued in the portico of the rooms with the three apses, when a *peristylum*, a hall-way surrounding the interior court, were found. The archaeologists now believed that the building was really a villa, located in the middle of a large estate. The research up to this time was published by Edit B. Thomas.

Ongoing archaeological research and excavations brought to light a vast settlement, encompassing some 150–200 hectares. There are no modern buildings in the whole area of the settlement, making it possible to excavate it in its entirety.

The ensuing excavations began in 1958, with the aim to unearth the entire settlement. At the time of this writing, the uninterrupted work is in its 46th year. Already in the first year of digging, the interpretation of the Roman settlement had to be modified. In front of the “villa” was a surfaced street with a conduit in the centre. On the south side of the street were the remains of another building (*building IV*). The buildings and the street led archaeologists to the conclusion that the settlement was a town.

The town-like character pertains to the settlement’s late period. The excavations have revealed three well distinguishable periods. The first began with the conquest of the eastern half of Pannonia, between A.D. 46–49, when the Romans built a military camp to fortify the intersection of two roads, one going from Italy to Aquincum and the other from the Roman provinces in the Balkans along the Danube to Brigetio (today’s Ószőny), situated at the crossing of the “Sárvíz” (literally “Mud-Water”) River. The fortification stood until the early 2nd century. The troops were sent to fight in the Dacian war and were not replaced, so that the camp was taken down. In its stead, Emperor Trajan made the place into the provincial assembly (*concilium provinciae*) for the Province of Pannonia, established in 106, and the *area sacra*, the sacred area, for emperor-worship. The *area sacra* flourished until 260, when the Sarmatian tribe of Roxolans levelled it together with the entire town. The third period began in the late 3rd century, when Emperor Diocletian founded a new town over the ruins, which he named Herculia after his co-Emperor, Maximian Hercules. The enormous building unearthed during earlier excavations (*building I*) was made into a palace for the governor of the new province of Valeria. Building IV, mentioned earlier and which stood across from the palace, housed the governor’s guards. The settlement of the third period, protected by the walls around the centre of the town, persisted after Roman rule ended, and, known as Fövény, it was inhabited in the Middle Ages. Razed in the Turkish wars, in the second half of the 16th century, it remained deserted afterwards.